



Političke
PERSPEKTIVE
Vol. 9, No. 2
(2019)



POLITIČKE PERSPEKTIVE

časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamjenik urednice),
Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Nataša Beširević,
Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu
i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Zoran Kurelić, dekan, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje).

Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

DOI: 10.20901/pp

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2019, br. 2 –.
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb
(Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Politiche perspektive

COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Hrvoje Cvijanović

Death and the City: Political Corpses and the Specters of *Antigone*

7

Neven Petrović

Prosudivanje političara na moralnoj osnovi

39

Leon Cvrtila

Diskurs „post-istine”: gdje je nestala istina u politici?

65

Nikola Buković

Razvoj institucionalnog ustroja hrvatske politike strukovnog obrazovanja

99

[OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE]

Dimitrije Birač

Daron Acemoglu, James A. Robinson, *Zašto nacije propadaju?*

125

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

131

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

133



ČLANCI I STUDIJE



Received: 28.10.2019.

Revised: 8.12.2019.

Accepted: 16.12.2019.

DEATH AND THE CITY: POLITICAL CORPSES AND THE SPECTERS OF *ANTIGONE*

Hrvoje Cvijanović
University of Zagreb
Faculty of Political Science

SUMMARY

The author argues that the politicization of life discussed by many modern and contemporary political thinkers cannot be treated differently, and hence without the similar curiosity and importance, from the politicization of death. The dead body represents a powerful symbol and as such it is often politicized. The paper deals with the problem of postmortem violence and juridico-political mechanisms aimed at excluding from the political body those not being alive but whose dead presence threatens the living. For that purposes the author reconstructs Sophocles' *Antigone* as a paradigmatic text whose reinterpretation and contextualization serve for rethinking the Greek conceptualization of the dead, and the ways in which the state penetrates into the realm of private attachments and funeral rites, especially when dealing with dead traitors/terrorists. Assuming an equal ontological status of every dead body, the author, on the one hand, defends mortalist humanism as an equal ability to grieve someone's personal loss against the state-sanctioned politics of mourning, and on the other hand, argues that subjecting the dead to bare death, i.e. by turning them to political corpses as legally constituted dead human entities disposed to postmortem political exclusion, degradation, violence, or to other dehumanizing or depersonalizing practices, accounts for the illegitimate expansion of political power, and thus for the rule of terror, as well as for the ultimate human evil.

KEY WORDS: politicization of the dead, political corpses, bare death, *Antigone*, postmortem violence, dehumanization, traitors/terrorists

Author's info & contact:

Hrvoje Cvijanović, Faculty of Political Science, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Croatia.

Email: hrvoje.cvijanovic@fpzg.hr

INTRODUCTION

Death is the ultimate negation of life and as such it brings all to equal terms. But death is not only a biological phenomenon. It is also central philosophical and political concept along with the concept of life. In that sense life and death fall inside of political reach. From its inception, dominant Western philosophical and political thought has always been life-centered, hence every philosophico-political construct, project and vision – from Plato’s ideal city, Aristotle’s *bios politikos*, or Hobbes’s political preservation of life through modern *civitas* – has been designed as an answer to life-enhancing and life-protecting demands. For contemporary thinkers such as Michel Foucault and Giorgio Agamben these life-centered political projects have culminated in modern biopolitical state whose central domain is the politicization of life. Foucault argued that “the emergence of technologies of power that were essentially centered on the body” (Foucault 1997, 242) turned into the power that “has taken control of both the body and life” of the population (Foucault 1997, 253), namely shifting from the simple power to kill life toward the power to regulate life and penetrate into all its pores. It was the process of uplifting life to the sole concern of political disciplinary and regulatory strategies and mechanisms exercised by the state in which “power took possession of life” (Foucault 1997, 253), where “death is power’s limit, the moment that escapes it; death becomes the most secret aspect of existence, the most ‘private’” (Foucault 1990, 138). In a similar fashion we can understand Agamben’s recent attempt to theorize a qualitative political rift behind the politicization of life – the one that can be traced back in the distinction between understanding of *bios* and *zoē* for the Greeks, and following that distinction the ways in which production of “bare life” grounds sovereign power (Agamben 1998). Although Agamben noticed that thanatopolitics as the politics in which the line between biological and political appears not to be “a stable border dividing two clearly distinct zones” (Agamben 1998, 122), what usually escapes from all these analyses are the ways in which the politicization of death occurs, and likewise the production of “bare death”. Precisely, since the concepts of life and death have always been equally politicized, the politicization of life cannot be treated differently, and hence without the similar curiosity and importance, from the politicization of death. As Heath-Kelly put it: “Death seems to turn individuals into ‘sacred’ objects for projects which retroactively write the life of the nation and its people” (Heath-Kelly 2013, 59).

This paper examines the outlined problem by discussing both political and philosophical approaches to the question how we should treat the dead, especially those heinous enemies, traitors, or terrorists “that are considered outside the bounds of rationality” (Butler 2004, 72). The philo-

sophical argument is based on the so-called *mortalist humanism* – i.e. our equal “subjection to death” (White 2009, 91) presupposes equal ontological status of every dead body that retains its human identity thus allowing for legitimate mourning for someone’s loss. The political argument is based on the view that politicization of the dead by turning their biological death into “bare death”, i.e. by dehumanizing and mistreating the dead, represents repressive and illegitimate expansion of political power beyond its political bounds, and as such it should be considered as a manifestation of terror regardless of the proclaimed political order. These are important problems and arguments that cannot be separated from our contemporaneity, but I will explore them by looking back at the Ancient Greek practices toward the dead, especially by focusing on Sophocles’ tragic play *Antigone* viewed as a paradigm of the politicization of the dead, or an example of production of political corpses subjected to bare death.

Antigone may be interpreted in various different ways with various different focuses, and the whole tradition of interpretations, especially from modern Hegel’s to those contemporary ones, show that the text is inspirational for innumerable appropriations. Thus, in my interpretation *Antigone* would serve as an exemplary by showing how something that seems to be apolitical, like the treatment of the dead body, becomes politicized and fundamental for political stability in the context of political divisions and enmities. Not only the tension between Antigone and Creon, between their claims, should be our focus, but also how a dead human being like Polynices should be treated regardless of the opposite claims, as well as regardless of his deeds, i.e. simply as a human being as such. When the dead are politicized these politicizations represent a statement, and in the case of Polynices such a statement manifests in a symbolical post-mortem exercise of violence since “dead bodies have unique properties that make them powerful symbols” (Pérez 2012, 15). Auchter similarly described the symbolical political importance and power of the dead: “Dead bodies matter to us, precisely because they are not simply dead bodies. In this sense, we are reminded that the line between life and death is socially constructed, evident in the multiple potentialities of dead bodies themselves and their complex and shifting identities. To put it differently, the dead body exposes how life and death is being defined in the thanatopolitical project of statecraft” (Auchter 2014, 30).

My goal is to grasp how something that I would call political corpse, or a politicized dead body, may constitute a threat for the living body politic: the dead having propensity for being politicized are taken as political corpses able to turn upside-down the world of the living, or as Jonathan Strauss pointed out: “The corpse becomes the figure for a persistent irrationality within the rational order of the city” (Strauss 2013, 65). Sophocles’

Antigone would serve as a paramount case echoing in our own time as well. First, I will outline how the politicization of life and death occurs. Second, I will discuss the conceptualization of the dead in antiquity, especially in Ancient Greece, and how this has changed during the Classical age. Such overview will focus on the development of socio-political practices toward the dead, the politics of mourning, and the political struggles emerging out of the clash between the old and new values, serving also as a foundation for my engagement with Sophocles' *Antigone*. Therefore, in the third part I will offer my view on *Antigone*, especially having in mind these transformations regarding the dead among the Greeks, and the ways in which the play responds to them. In doing that I will especially discuss some of recent receptions of the play, while proposing the argument that postmortem violence not only includes any violation or mutilation of the body, but also dehumanizing practices of declaring someone unburiable, as well as obliterating someone's identity, i.e. producing a depersonalized dead subject, or subjecting someone to bare death. Finally, in the conclusion I will reflect on some contemporary specters of *Antigone*, namely on recent political corpses of those marked as traitors or terrorists, i.e. those cases and practices that resonate the problem of dealing with the despicable dead.

POLITICIZATION OF LIFE AND DEATH

Recently Giorgio Agamben has shown the ontological problem of sovereignty in dealing with the question of life due to the fact that the sovereign power has the ability for producing bare life – a “life devoid of value” that “remains included in politics in the form of exception, that is, as something that is included solely through an exclusion” (Agamben 1998, 11), and thus it “applies first of all to individuals who must be considered as incurably lost” (Agamben 1998, 138). For Agamben this sovereign inclusion through exclusion refers to the concept from the Roman legal tradition known as *homo sacer*, that is “the person whom anyone could kill with impunity” (Agamben 1998, 72). In other words, it signifies not politically-recognized life. For Agamben potential reducibility of life to bare life, i.e. of the political being (*bios politikos*) to the minimum of biological existence or to “life devoid of any value” (Agamben 1998, 139) is a condition to which every living being might be exposed since “the production of bare life is the originary activity of sovereignty” (Agamben 1998, 83). Agamben adds: “In modern biopolitics, sovereign is he who decides on the value or the nonvalue of life as such. Life – which, with the declarations of rights, had as such been invested with the principle of sovereignty – now itself becomes the place of a sovereign decision” (Agamben 1998, 142). In further Agamben's analysis this sort of not politically-recognized life is compared

with Aristotle's understanding of the slave that "represents a not properly human life that renders possible for others the *bios politikos*, that is to say, the truly human life" (Agamben 2015, 20). Agamben focuses on Aristotle's expression "the use of the body" (*he tou sommatos chresis*) to show that the slave body, although excluded from political existence, is "an integral part of the master" (Agamben 2015, 14). This becomes foundation for understanding the ways in which life becomes political, since "life is not in itself political" (Agamben 2015, 263).

The same analogy with the politicization of life and its reducibility to bare life can be made in terms of the dead. Namely, the sovereign power can alter and suspend the ontological status of the dead human being by declaring someone unburiable, by the power to withhold human remains from the family, or through the dehumanization that usually coincides with depersonalization, i.e. with eliminating all human and personal/identity marks from the gravesite. If so, the line between human and non-human postmortem status corresponds to the distinction between a person and what can be classified as a thing, hence "any categorization of an entity as a person or thing depends on contingent distinctions made in particular situations, which in turn implies that law is in fact a powerful ontological device creating the world to which it refers" (Bevilaqua 2010). Therefore, if for Agamben the politicization of life "founds the city of men" (Agamben 1998, 7), it is no less true that the same extends to the politicization of the dead. This politicization of the dead has not only belonged to the ancient Greek world, but can be traced as well in the ancient Roman legal institute *damnatio memoriae* – the idea was to inflict a posthumous violence by destroying someone posthumous reputation along with obliterating his/her presence from the public consciousness. It included "the negation of artistic monuments for political and ideological reasons" in order to "alter posterity's perception of the past", along with enacting "a wide array of post mortem sanctions against a condemned individual's memory and monuments" (Varner 2004, 1–2). Romans, particularly in the Republican period, were also practicing "desecration of corpses as acts of *poena post mortem*. Important examples include Antonius's insistence that Cicero's head and hands be cut off and then draped over the ship's beaks of the Rostra in the Forum Romanum..." (Varner 2004, 18). Similarly, in our own time, as Katherine Verdery shows in her study of the treatment of the dead bodies as well as the statues of the dead in the postsocialist era "the fates of statues and of actual dead bodies have been thoroughly entwined" (Verdery 1999, 13). Namely, parallel with some incentives for reburying the dead perceived odious with the regime change, their statues have been symbolically punished, but also in some occasions the public space those statues had inhabited became the place for memorializing and observance.

Verdery adds: “By repositioning them, restoring them to honor, expelling them, or simply drawing attention to them, their exit from one grave and descent into another mark a change in social visibilities and values, part of the larger process of postsocialist transformation (Verdery 1999, 19)¹.”

Since Agamben’s “bare life” epistemological referent is Hobbes’ metaphor of leviathan according to which all political subjects are exposed to the necropolitical capacity of the sovereign (Mbembe 2003), it misses, according to my view, an important fact, namely that the political body has been often constituted, not necessarily as opposed to the common fear of death (Hobbes 1996), or as the techniques of bio-power looking at “the administration of bodies and the calculated management of life” (Foucault 1990, 140), but also and fundamentally through the ability of the sovereign to exercise the postmortem power and violence over the dead. Such power and violence represent juridico-political mechanisms aimed at excluding from the political body those not being alive but whose dead presence threat the living. In that sense, producing political corpses through the politicization of the dead is the ultimate expression of the sovereign power that goes beyond the ability to command over life and to exercise legal violence over the living. It is the power directed toward commanding over the dead and subjugating the dead to the power of the living, i.e. it is a political statement regardless of the ways in which the politicization of the dead manifests – either as glorification of the dead, or as their dehumanization, i.e. as an ability to inflict “bare death”. My focus, as I outlined earlier, is on that last type of practices aimed at identity-shaping and political exorcism i.e. those manifesting in excluding the dead from the community of human beings as such, not in the politicization of the dead as such. The focus on dehumanizing practices toward the dead, especially those perceived as enemies, traitors, or terrorists, results from the symbolic property the violence over such corpses entails, or as Verdery put it, “the significance of corpses has less to do with their concreteness than with how people think about them” (Verdery 1999, 28). In other words, as Pérez also highlights, “the manipulation of the corpse holds significance for both those committing violence to the corpse and the community to which the corpse belongs ... Complete destruction of human remains symbolizes the undisputed success of the victors and serves as a transition from war to victory” (Pérez 2012, 15).

1 Verdery offers various examples from the former communist leaders, but one of the most interesting, especially in the context of the most recent removal of his statue, is the example of Imre Nagy’s reburial from 1989. Other interesting example is a reburial of Vlatko Maček in Zagreb as a symbol of linking Croatia to its precommunist as well as pre-ustasha past (Verdery 1999, 29–31, 98).

Examples are vast, from the literature to the historical cases including demeaning treatment of dead soldiers in the aftermath of the Second World War in former Yugoslavia when the Ministry of Internal Affairs had ordered destruction of “ghoul fascist” presence, calling for desecrating graves of fallen enemies; or one recent controversy from May 2013 when the body of the Boston Marathon bomber Tamerlan Tsarnaev was banned from burial in the state of Massachusetts. These were not isolated cases, but a pattern that reappears depending on political circumstances. Recent terrorist attacks in Europe provoked similar controversies concerning the burial and legal status of dead terrorists. I will come back to these examples at the end. Before that, let me first show how the transformation of Greek values affected their perception of the dead, in other words how the development of *polis* reflected on the *necropolis*. After that, in the section that will follow, I am going to discuss political mistreatment of the dead by using and interpreting Sophocles’ *Antigone* as a paradigm case of the politicization of the dead.

DEATH AND THE CITY (PT. 1): *ANTIGONE* AND THE GREEK CONCEPTUALIZATION OF THE DEAD

The very first lines of the Western literary tradition are related to the treatment of dead bodies. Namely, the opening of Homer’s *Illiad* reflects on horror and concern of the dead becoming “a prey to dogs and vultures” (Homer 1999, 7). The Greeks were obsessed with dead bodies. One of the emblematic scenes is the Greeks fighting over the dead body of Patroclus in Book XVII. What follows is Achilles becoming obsessed with Hector’s death – Hector has to fall in order for Achilles to continue with his life: “I will not live nor go about among mankind unless Hector fall by my spear” (Homer 1999, 285). Eventually, Achilles’ violation of Hector’s dead body will signify a symbolic act of the victorious in which the mutilation of the corpse in front of the enemy serves to further dishonor and harm the living enemy, but also to show that enmities do not cease even in death. Actually, according to the standards of the Greek Heroic Age that Homer’s *Illiad* refers to, “it is a recognized custom for the victor after stripping his dead enemy to throw the body to the dogs and vultures” (Basset 1933, 47) if willing, because the dead body of the fallen belongs to the victor whose postmortem violence toward the enemy is primarily symbolic. The reason way the Greeks were fighting so bitterly over Patroclus’ dead body in fact mirrors this perception that the fallen hero, if not rescued or ransomed by his fellows, would end up in the enemy hands and likely exposed to postmortem violence. If this would not be the case, “the only reason for not ‘throwing to the dogs’ the body of a slain foe are (1) that the combat involved no bitterness, and (2) that the defeated warrior had some claim

to unusual respect” (Basset 1933, 49). Achilles’ rage is thus understandable, and dragging of Hector’s dead body to the Greek military camp was nothing unusual. Actually, if the Trojans would be successful in the fight over Patroclus’ dead body, Patroclus would end up dragged by Hector (Basset 1933, 56). However, what was not considered acceptable and honorable, and hence fundamentally damaging for Achilles’ reputation was his unremitting violation of Hector’s body that was not against the law, but it irretrievably ruined Achilles’ own honor. As Basset pointed out “no law of Greek chivalry in the Heroic Age was broken by Achilles’ treatment of Hector’s body until Patroclus was buried ... But persistence in dragging the body after the funeral of Patroclus was unknighly” (Basset 1933, 60). Achilles’ postmortem violence toward Hector’s dead body ends up with Priam’s intervention who came to the Greek camp to beg Achilles for allowing him, as Hector’s father, to bury his son properly.

Similarly, in the Classical period, Sophocles’ *Antigone* (around 442 B.C.E.) discusses, among all, a sociopolitical controversy regarding the treatment of the dead body of Polynices. It should be noted, however, that in this fictional settings of the play, Creon’s decree according to which Polynices’ body “must be left exposed, in shame, food for dogs and birds of pray (*Anti* 205–206 [224–225])² involves different set of issues that mirror Sophocles’ fifth-century Athens. Precisely, democratic Athens of the time was challenging the old Homeric values and this has reflected on its funeral practices. These changes between the old Athens and the vision of new democratic *polis* have been carved out with Solon’s reforms from the sixth-century B.C.E., thus about 150 years before the time of Sophocles. In terms of dealing with the dead, these reforms, among all, affected the ways in which funeral rites were performed by outlawing “public, female and oral mourning”, thus setting the stage for “two discursive modes in which mourning is channeled ... the tragedy and the official, state funeral oration, the *epitaphios logos*” (Taxidou 2004, 8). Those women “who disobeyed Solon’s laws were to be punished” (Holst-Warhaft 1992, 83). This was dramatically opposite practice from those Homer’s protagonists in the *Illiad* to whom tears were common and the excessive lamentations lasting for days nothing unusual.³ But in the Classical age such practices were attempted to be displaced from public life as echoed as well in Plato

2 My references to Sophocles’ *Antigone* in the first bracket refer either to the verses from Richard Jebb’s translation, or the translations from Ruth Fainlight and Robert Littman, while the verses in the second bracket refer to David Green’s translation.

3 Gail Holst-Warhaft outlines some characteristics of Homeric funeral and mourning rituals: “Extravagant, out-of-control behaviour, including loud wailing, tearing the hair and lacerating one’s face. This is a common initial response to death especially by men but also by women” (Holst-Warhaft 1992, 94).

who, similarly in the *Republic*, argues against “weeping and lamenting to the extent and in the manner Homer describes” (Plato 2004, 68 [388b]). Taxidou emphasizes:

Laws attributed to Solon and established in the sixth century set out deliberately to curtail or reform funeral rites. To quote Plutarch, the sixth-century legislation prohibited ‘everything disorderly and excessive in women’s festivals, processions [*exodoi*] and funeral rites (Solon 21.4). The process of outlawing female mourning, which in the same gesture underlines its theatrical and public dimension, is parallel to the development of the democratic *polis* ... Before the introduction of Solon’s laws, during the archaic period, aristocratic funerals were lavish displays of wealth and power (Taxidou 2004, 175–176).

With the rise of the democratic *polis* thus “the restrictive legislation on funerals, can be seen as part of the broad process of democratization ... the attempt to limit the powers of the clan cults” that goes hand in hand, among all, with the glorification of the fallen heroes of the state and strengthening of the democratic ideal according to which “women’s loud and demonstrative behaviour at funerals could create a danger to society by stirring up feelings of revenge” (Holst-Warhalf 1992, 96–97). In other words, the clash between the aristocratic and democratic funeral practices is a product of an attempted transformation from the clan-oriented loyalty toward the *polis*-oriented loyalty, toward the new citizenship ideal of unity, but also of the general transformation of the *polis*.⁴ It is interesting that Rousseau’s description of the Spartan woman reflects this perception of an ideal citizen akin to Creon’s view in *Antigone*. Rousseau, in this anecdote from his *Emile*, writes: “A Spartan woman had five sons in the army and was awaiting news of the battle. A Helot arrives; trembling, she asks him for news. ‘Your five sons were killed.’ ‘Base slave, did I ask you that?’ ‘We won the victory.’ The mother runs to the temple and gives thanks to the gods. This is the female citizen” (Rousseau 1979, 40). Rousseau’s depiction

4 Various reflections on these issues from the same time period can be found, among all, in Plato’s writings. For example in *Menexenus* Plato shows the importance of eulogies for the city heroes, but also in the *Republic* related to his views of the immortal soul, and especially in the *Laws*. Plato’s attitude in the *Laws* toward the dead shows not only how the state should regulate the dead, but also the idea that the body is secondary in comparison to the soul. Plato first confines the dead to the special regulations: “No tomb, whether its mound is large or small, should be constructed anywhere on land what can be farmed; graves must take up space only where nature has made the ground good for nothing except the reception and concealment of the bodies of the dead with minimum detriment to the living” (Plato 1997, 1606 [958de]). Second, Plato limits the transcendent domain viewing that we can help someone while alive, not when dead: “And once he’s dead, there’s not a great deal we can do to help a man: all his relatives should have helped him while he was still in the land of the living, so he could have passed his life in all possible justice and holiness” (Plato 1997, 1607 [957bc]).

of the Spartan ideal, however, fits well with the state-supported practice of Funeral Oration in democratic Athens that “memorializes the dead by collectivizing lament and focusing on the dead’s contribution to the polis, and not – as in Homer or in laments identified with women in the fifth-century polis – on the unique individuality of the dead and the grievous loss to surviving family and comrades (Honig 2013, 129).

Hence, during the Classical period of Ancient Greece this issue of what should be a proper treatment of the dead, as the issue that affects both political and non-political spheres of life, shows that new rules and rituals were polemical and thus these tensions between the old and the new practices have reflected in literature, speeches, and philosophical writings. As Taxidou observes: “Since death is a contested field, whoever controls death is crucial for the functioning of the city-state ... Recent studies by classicists, anthropologists and archaeologists stress the importance of mourning both for the creation of the laws of democracy and for the creation of tragic form” (Taxidou 2004, 8). Therefore, the politicization of the dead becomes an outcome of the new political settings in which the state-supported funeral orations for those citizens giving lives for their country and not for their personal gains, paralleled the fear from political instability that might be caused by stirring the city into commotion when turning “tears into ideas” (Holst-Warhalf 1992, 98), i.e. inciting to revenge, as it was perception regarding potentially destabilizing effects of the pre-classical politics of lamentation.

Since “the corpse is seen as a transitional object between life and death” (Pérez 2012, 20) and as such prone for exercising political violence over it, while also an entity whose presence in the city might involve serious social ramifications beyond mere political controversies, all these should be taken into our consideration when approaching Sophocles’ *Antigone* and showing its lasting political importance. Moreover, as we can figure it out from the Athenian sociopolitical context where Sophocles’ play appears, it can be seen as a reaction to that context, yet with universal questions regarding different set of loyalties and obligations. Namely, *Antigone* reflects the tensions within the Greek society of the given time regarding the sphere that *polis* aims to control – i.e. the private domain with its traditional beliefs and family attachments as something beyond political control, hidden from the public, and potentially causing political instability. In other words, as Martha Nussbaum explains: “Creon, like Eteocles – but with much greater persuasiveness and subtlety – is attempting to replace blood ties by the bonds of civic friendship. City-family conflicts cannot arise if the city *is* the family, if our only family *is* the city” (Nussbaum 1986, 57). Sophocles discusses these controversies not to make his audiences more fearful of what can happen when the civil authority clashes

with the family, its loyalties, or religious beliefs. The play shows the ways in which the state has already penetrated into the family issues: those above-mentioned reforms allowed for the city to rule over the sphere of *oikos*, so the politicization of the dead occurs out of commemorating fallen heroes, those not belonging to their families anymore, but becoming the property of the state, its political symbols and the matter of its eulogies; hence, the same logic extends to the fallen enemies and traitors becoming the business of the state, not that of the family, or at least not exclusively belonging to the private sphere. In that sense Sophocles' play shows reality of these social anxieties and possibilities of resistance to political invasions into personal attachments through the tension between outlawed aristocratic funeral practices and the new democratic ones.

Antigone can be also viewed, on the one hand, as a story over the identity of the city in which the politicization of the dead and thus "uplifting" someone to a status of political corpse becomes the starkest manifestation of political power able to determine humanity of a dead human being, in other words to project its power eschatologically: "My enemy is still my enemy, even in death", says Creon (*Anti* 523 [575]). W.R. Connor writes: "For many Greeks in antiquity acts that subverted the existing social and political order were accordingly not purely political or secular matters. They could also be represented as offences against the gods or as a kind of sickness in the body politic" (Connor 1985, 92). On the other hand, the whole horror of such politicization of the dead is linked with animalization – not being buried means being exposed to the forces of nature like an animal – and thus with dehumanization.⁵ The Greek expression *átaphon rhiptesthai* – "to be disposed of without burial rites" thus have the same properties as "to be disposed of like an animal" (Lindenlauf 2001, 87). Such postmortem punishments aiming at destroying someone's humanity and attempting "to communicate the worthlessness of these individuals" were assigned to those "who had acted beyond the limits of human society and custom, including temple-robbers, traitors, tyrants, captive enemies, foreign soldiers, rebels and suicides" (Lindenlauf 2001, 88, 95). The practice also included throwing such corpses into the sea or "throwing them (*ekbállein*) beyond the boundaries of the city-state", and it was common in both Athens and Sparta where the political authorities had "the power to punish their foes beyond death by legally sanctioning and carrying out the denial of burial of traitors and heinous criminals" (Lindenlauf 2001, 89, 88).⁶

5 Demosthenes, as Lindenlauf shows, "frequently called traitors and law-breakers who used to be disposed of without burial rites, *miaroi* (shameless and disgusting creatures) and animals (*theria; ágrioi*)" (Lindenlauf 2001, 87).

6 For example, according to the records, "Athenian punishments for treason and conspiracy seem for a long time to have included the children of the genos in the penalites. By the

However, any political power acting in a way that deprives the status of the human being through postmortem violence has tyrannical traits irrespective of the nominal political order, and should be regarded oppressive in its character. In a similar way in which “bare life, life conceived as biological minimum, becomes a condition to which we are all reducible (Butler 2004, 67), reducing someone to “bare death” is opposed to the *mortalist* humanism defended here – a view emphasizing “that what is common to humans is not rationality but the ontological fact of mortality, not the capacity to reason but vulnerability to suffering” (Honig 2013, 17).⁷ This “ontological fact of mortality” that corresponds to the ultimate equality of dying also presupposes determining the same equality in the ontological status of the dead, i.e. the kind of entity the dead body is – for instance, is it a person or a thing, and thus reflecting on the legal status of the dead. Legal scholarship differs among the view “that the personality ceases at death – biological existence and legal existence must coincide”, and the view that “identifies the spouse or close kin as legitimate representatives of the dead person in legal proceedings” (Bevilaqua 2010), namely that the dead retain some sort of personality and dignity akin to human that has to be protected especially due to the fact of an impossibility of someone’s own defending from violations or acting in legal matters. Such view has been additionally supported with legal and penal regulations premised on the respect for the dead, preserving the memory of the dead, as well as sanctioning inhuman treatment of the dead that includes any violation of someone’s mortal remains. As Petrig writes: “The command that mortal remains must be respected is a concretization of the general obligation to protect the dignity of persons and the prohibition of outrages upon personal dignity” (Petrig 2009, 350).⁸

late fifth century, however, there are signs of departures from this practice ... This reluctance is not necessarily a sign of growing humaneness and gentleness among the Greeks ... Nor are the changes to be explained by the history of some abstract ideas ... It is more likely to reflect an important social and political reality: the family had been tamed, if not completely, at least enough to make possible on some occasions a disassociation of the kin from the guilt of the perpetrator” (Connor 1985, 95–96).

7 This is the position that Bonnie White draws from Stephen White’s argument about “our common vulnerability as mortals” (White 2009, 91), as our common minimum that has already been recognized by Hobbes. In her interpretation of *Antigone* Honig links mortalist humanism, or “mourning-centered humanism” (Honig 2013, 32) to the politics of lamentation, or what she also calls an “anti-politics of grief” (Honig 2013, 25) defended by Loraux and Butler, but according to her not similar to Sophocles’ position of what she calls “a natalist’s pleasure-based counter to grief” (Honig 2013, 27) that she finds, although in my view unconvincing, among all in the Chorus’ invitation “to bring forgetfulness of these wars ... and dance all night long” (*Anti* 150–152 [166–168]).

8 In Petrig’s analysis of the international legislation, it is said that the term ‘person’, in that context “includes the dead”. Petrig also clarifies the meaning of respect when linked with the

In other words, although we know our bodies will decay one way or another, what is perceived even worse than death is someone's manipulation with the corpse. This is why political corpse of an enemy is often exposed to the violence of bare death where the dead body is subjected to the politicization while paradoxically at the same time becomes stripped of any political significance; it becomes an entity external to the city, a stranger or an outcast who should suffer posthumously along with all those of his/her kind. At the same time, as it symbolizes "the remains of meaning" (Strauss 2013, 82), it is considered an always-present negation of our own kind, of our own identity, the enemy in the Schmittian conceptualization of the political. Jonathan Strauss observes: "The unsatisfied and vulnerable dead are fantasies that the survivors produce, and they are fantasies of a fragile subjectivity on the verge of death again, laid open to the predations of lower forces. Or, to put differently, if the dead can die, it means that they are still alive" (Strauss 2013, 56). Hence, the punishment has to go beyond simple death and has to extend posthumously. For the Greeks this sort of punishment has been linked with the idea of pollution (*miasma*) and the practice of *kataskaphê* (κατασκαφή) reflected as "razing of the house" and "the permanent removal from society of the transgressor and his descendants" (Connor 1985, 88). As Connor further explains:

In this culture the consequences of murder and other heinous crimes may be represented as a pollution that extends beyond the individual to the entire polis and beyond the immediate generation to those yet unborn. Such crimes may cause an infection or *miasma* ... The consequences may also be personified as an *alastôr* or *daimôn*, an avenging spirit ... Pollution, while invisible, is not abstract. It inheres in physical objects that come into contact with the guilty person, including the soil upon which he treads and the place in which he is buried ... their presence brings divine anger on the entire community ... Pollution beliefs and their reverberations in Greek law do not exist in a vacuum. They arise from the tensions in social life, are attested by the society on countless occasions, and shaped, modified, or abandoned over time (Connor 1985, 91–92, 95).

In the light of the sociopolitical conditions and tensions between the old and the new values, the aristocratic and the democratic *polis*, the

dead: "The general notion of respect includes preventing the dead from being despoiled. This concretization of the general prohibition of pillage is intended to guard the dead from those who may seek to lay hands on them and to prevent them from falling prey to the 'hyenas of the battlefield'. The US Military Tribunal at Nuremberg stated, in the Pohl case, that robbing the dead 'is and always has been a crime'. While this pronouncement relates to the belongings of the dead, the prohibition of ill-treatment and mutilation protects the mortal remains as such. Trials held in the aftermath of the Second World War revealed odious acts of mutilation of dead bodies, as well as cannibalism. Respect further requires that dead bodies not be exposed to public curiosity and that this be avoided by placing them in an appropriate place before burial or cremation" (Petrig 2009, 351).

tensions between written and ‘unwritten’ laws, traditional rituals and civic ideology, and the domains of political power, my reconstruction of *Antigone* follows that route but it cannot be a comprehensive take on the play, as it would be beyond the scope of this article. However, I will discuss various interpreters to the degree relevant for problematizing illegitimate exercise of political power able to turn the dead into political corpses, the question of grieving, and the status – ontological and legal – of the dead enemy/traitor.

DEATH AND THE CITY (PT. 2): *ANTIGONE* RECONSTRUCTED

Sophocles’ tragedy not only opens moral, religious and transcendent questions, the questions of loyalty and civil disobedience, but also discusses the ways in which political power is able to fabricate legal hierarchy among the dead. On the one hand this hierarchy constitutes a distinction as well as a boundary between so-called “bare death” of political corpse prone to legally approved postmortem mistreatment, dehumanization and violence, and a regular non-politicized biological death of a human being as such protected by legal provisions. Therefore, in my reconstruction of Sophocles’ *Antigone* I will take this text as a subtext for problematizing political corpse of an enemy/traitor exposed to, what I would consider, bare death of an illegitimate exercise of power. Such political corpse emerges at the threshold of political life, representing and communicating symbolic political message, and showing who should be symbolically and even spatially excluded from (politically exorcised), or included in political body of the living that “finds its legitimation...through the dead” (Strauss 2013, 103).

In Sophocles’ tragic drama the aftermath of the civil war evokes new chaos. During the civil war both of Antigone’s brothers have been killed, Eteocles on the victorious side defending the city, Polynices on the other side leading the Argive army’s attack on his own city in attempt to reclaim the throne. The background of the conflict is outlined in Euripides’ *The Phoenician Women* (*PW*). Euripides depicts Polynices coming from the exile with the army to demand his right to take back his right to rule based on an agreement he had with his brother Eteocles to rotate in power every year (*PW* 530–538). Their mother Jokasta appears as a mediator who summons for the principle of equality that “binds kin to kin, city to city, ally to ally” (*PW* 588–589), and warns about injustice that comes from greed and ambition. Yet, her attempts for reconciliation fail eventually regardless of her warnings about what can happen to both of them, or to the city. She warns Eteocles not to be blindfolded by power as this would

likely bring the city to ruin: “Which do you prefer: to stay in power, or save your city? Is your answer power? But what if Polyniekos conquers you... Will you see your Theban city shattered, most of its women taken captive, raped by enemy soldiers?” (*PW* 606–612). Burian and Swann summed up the whole conflict in their commentaries to Euripides’ play:

Eteokles justifies his unrelenting ambition with the will-to-power ethics of the unabashed tyrant, and Jokasta answers with an Athenian democrat’s praise of equality as the foundation of civilized life. Polyneikes dwells on the hardships of exile ... But by pressing his rightful claim on what is his – a share in the rule of Thebes – Polyneikes becomes a traitor to the city he has come to sack, if he cannot win it by negotiation (Burian and Swann 1981, 6).

Indeed, Polynices’ act of coming with the army was perceived not only as a threat for the city supporting the view that if he “had been successful the city would be destroyed and its citizens killed or carried into slavery” (Badger 2013, 86), but as a treacherous act as well.⁹ Although Polynices’ army was defeated, Creon in *Antigone* expressed similar views and worries when legitimizing that Eteocles has to be buried with the highest honors because he was defending the city, and Polynices denied from the burial because he was a traitor, implying his presence – living or dead – is disturbing and divisive, and thus he should be put outside the city’s moral and political order:

Eteocles, who fell fighting in behalf of our city and who excelled all in battle, they shall entomb and heap up every sacred offering that descends to the noblest of the dead below. But as for his brother, Polynices, I mean, who on his return from exile wanted to burn to the ground, the city of his fathers and his race’s gods, and wanted to feed on kindred blood and lead the remnant into slavery – it has been proclaimed to the city that no one shall give him funeral honors or lamentations but all must leave him unburied ... This is my will, and never I will allow the traitor [κακός]¹⁰ to stand in honor before the just (*Anti* 194–205, 207–208 [213–224, 226–228]).

Now, what basically looks like a non-political question related to the private sphere of funeral rites, grieving and religious rituals, becomes fundamentally political issue: namely, should a political community allow traitors, rebels or terrorists to be properly buried? This is the question that echoes in our own time. In other words, the paradox of the politicized and “criminalized” dead body is the following: for a family member it is something lifeless whose loss is eternal and cannot be substituted; for the state political corpse is still living – its symbolic representation is alive

9 Creon described Polynices as someone coming “with a sacrilegious lust to burn” as well as to “slaughter his family and lead the people to slavery” (*Anti* 200–202 [218–221]).

10 Greek word κακός means bad but in this context it has been translated as a *traitor* (Jebb), *evil* man (Fainlight & Littman, Gibbons & Segal), or *wicked* man (Grene).

since it would be “irrational to punish nothing”, i.e. “the corpse apparently retains some hold on the criminal” (Strauss 2013, 64). Pérez also emphasizes: “The destruction of the bodies symbolizes the political dismemberment of the enemy and the power of the new rulers. Mutilation of the vanquished also emphasizes total subjugation and the dominant ideology of the victors” (Pérez 2012, 20). If Polynices is buried this would preserve him in the collective political memory. When Creon decides to leave the corpse exposed and decaying, he denies Polynices’ presence in the city’ memory – the body is succumbed to natural forces and it vanishes. Badger points out:

We give the body over to a hidden realm that transcends time and place, thereby preserving something that would otherwise be corrupted or lost ... It is true that that when human beings die their bodies are absorbed into nature; we hide this from our eyes in order to preserve our poetic vision of human life. To lose this vision would be to lose our humanity. To see the truth threatens our humanity. Creon shows the city the truth about Polynices: without the city he is not really human (Badger 2013, 88–89).

This possibility of political power (in this case of Creon) for dehumanization and thus humiliation and punishment beyond death, of subjecting the dead to “bare death” is what I would like to problematize first. Creon radiates its political power beyond mere life through the politicization of the dead by either uplifting the dead to the collective memory, or by erasing them from the collective memory through the ultimate dehumanization. As the dead appear to be at the mercy of the living, Creon’s political decision deliberately aims to deny Polynices humanness as well as possible transcendent existence. The enemy has to be defeated in this world, but also in eternity by exposing them to physical and spiritual postmortem violence. Accordingly, if Polynices’ soul will be doomed without proper funeral rites, the victory is complete. Otherwise it is always a danger that the dead may “return”, namely that their phantasmal presence will unleash extrapolitical forces that would pull the city into new chaos. For Creon, the state is imagined as a haven from savagery, chaos, death and unorganized violence that resides outside of the well-established political order (Badger 2013, 86), hence, it protects us from the forces that take political form and having state-eradicating properties. From this perspective, Creon’s politicization of the dead body of Polynices is perceived as a shield against unbridled political and transcendent passions destructive for the city. But this sort of political rationalism had failed to save the city since it undermined private affiliations and duties related to love, family attachments, rituals, as well as people’s transcendent concerns. In other words, while faced with the post-war political fragmentations, Creon does not see a different part of threat coming. His vision of politics in which private affiliations and transcendent concerns should be ruled out in the name of

new order will bring the city into the vortex of tragic events and eventually to its final downfall.

However, as we outlined earlier, the relationship toward the dead has changed in the fifth-century civic life and thus Creon's actions should be reconsidered in that light. Sophocles' fictional Thebes mirrors the tensions resulting from these changes in front of the Athenian public, namely what Honig describes as "a larger divide between two paradigms of political culture: aristocratic Homeric/heroic individuality (and the elite community it postulates) and classical democratic community (and the forms of individuality it permits)" (Honig 2013, 103). In other words, the democratic *polis* by restricting the politics of lamentation and prescribing the ways in which burials might be conducted actually confronted the aristocratic/elitist norms of both burials and lamentation that were considered divisive as they privileged the noble. Loraux emphasizes that new Athenian funeral orations and burials reflected the democratic egalitarianism of the living: "In this egalitarianism can be discerned the democratic wish not to make distinctions among the citizens ... the equality of all Athenian citizens beyond death" (Loraux 1986, 22). This new encompassing civic ideology urged citizens to see the city's glory and destiny above their own glory and destiny, thus an ideal of "civic death illuminated the entire community with the brightness of its glory, and all the sequences of this funeral ceremony combined to proclaim the eternal nature of the polis" (Loraux 1986, 27). In this context, restricting aristocratic and clan-based funerals seen as glorifications of kinship over citizenship, along with postmortem violence toward dead enemies or traitors by practicing *átaphon rhíptesthai* – "the deposition of corpses without a burial or without a token act of burial rites respectively" (Lindenlauf 2001, 87) – were compatible with the democratic Athens. Furthermore, postmortem punishments for the most hated political enemies sometimes included that feature of a socio-political spectacle where the corpses were left exposed "to carrion animals or the elements within the boundaries of a community" (Lindenlauf 2001, 90).¹¹ However, in the given context in which aristocratic customs and traditional beliefs regarding the dead have been pushed below, yet still existing under the surface of the new civic heroization of the dead fallen for the city, Creon's decree to leave the body of Polynices unburied is not only divisive, but also imprudent. Thus, the tension in *Antigone* is not only regarding the rival paradigms of the city – the old and the new – in terms of the politics of lamentation and the postmortem friend-enemy distinction that undermines ontological equality among the dead, but also regarding the consequences of Creon's politicization of the dead. His understanding of the

11 Lindenlauf points to a case mentioned by Plutarchos according to which Demosthenes and Nikias ended up that way (Lindenlauf 2001, 90).

state rests on the foundational myth according to which the very political body comes into being by turning the dead into political corpses.

All these shed completely new light to Creon, as well as to Antigone. For Honig “Creon metonymizes democracy substantively”, i.e. he conspires with democracy by responding to the expected standards of the democratic *polis* since the “ban on lamentation and his repeated emphasis on the harms of individuality represent the fifth-century democratic view” (Honig 2013, 98). Accordingly, Creon can be seen as a figure epitomizing “the newer breed of elites who are willing to work within the democratic system and to shape their own claims and choices to conform with what is ‘good for the city’” (Griffith 2010, 123), while Antigone as reactionary, as someone, to paraphrase on Marx, willing to roll back the wheel of history. Namely, Antigone objects this new civic ideology that suppresses the old aristocratic/Homeric values regarding the politics of lamentation including new politicized practices regulating the dead. In these new circumstances of the fifth-century democratic settings, those like Antigone would likely perceive that “Creon does not depart from, he rather instances, democratic practice when he mistreats the dead and prohibits burial”, and therefore, as Honig emphasizes, “democracy would appear tyrannical to mid-fifth century Athenian elites”, while “Creon’s apparently tyrannical traits are fully compatible with his character as representative of, or complicit with, the democratic order” (Honig 2013, 99).

As we know from the play, Antigone is threatened by the death penalty if she disobeys Creon’s decree that forbids the burial of Polynices as a declared traitor. Simon Goldhill describes: “For Antigone, it is as if Creon and the law he has passed are to be disobeyed because the treatment of a traitor and enemy is at odds with the divine law concerning the family” (Goldhill 1986, 97). This view has been actually depicted by Hegel in *The Phenomenology of the Spirit*, yet without explicit references from the drama, according to which “the conflict is pictured as the schism between divine and human law” (Hegel 2018, 273), as well as in his *Philosophy of Right* where Antigone’s piety is based on plethora of loyalties derived from kinship, tradition, and eternal unwritten laws “presented as the law of the woman, the law of the nature, which realizes itself subjectively and intuitively, the law of an inner life, which has not yet attained complete realization, the law of the ancient gods, and of the under-world, the eternal law, of whose origin no one knows, in opposition to the public law of the state” (Hegel 2001, 144). In this view Antigone is seen as a metaphor for the private and transcendent duties set against the state-based monopolization of loyalty extending in life and death, as defended by Creon (*Anti* 210 [229]).

Antinomies of the political and transcendent thus represent a gridlock that can hardly be overcome. Defending what she considers true values, she knows her actions will be disapproved of. Ismene warns her “how miserable our end shall be if in the teeth of law we shall transgress against the sovereign’s decree and power” (*Anti*, 59–60 [67–69]). But Antigone has a different measuring rod according to which private and especially transcendent duties outweigh political obedience since eternity is longer than this (civic) life, thus above the state laws and any fear of death penalty: “I shall be a criminal – but a religious one”, adding that “The time in which I must please those that are dead is longer than I must please those of this world. For there I shall lie forever. You (Ismene), if you like, can cast dishonor on what the gods have honored.” Ismene responds: “I will not put dishonor on them, but to act in defiance of the citizenry, my nature does not give me means for that” (*Anti*, 73–78 [84–90]). This view, however, is at odds with the dominant current of “the Greeks of the classical period” who, as Loraux pointed out, “were quite happy to conceal the religious beneath the political” (Loraux 1986, 41). On the contrary, Antigone defended her view saying to Creon she does not believe “that your decrees, or those of any other mortal, are strong enough to overrule the ancient, unwritten, immutable laws of the gods, which are not for the present alone, but have always been...” (*Anti*, 453–457 [496–501]).

On the one hand, Antigone argues that meaningful political order has to observe so-called non-political duties as well – not only transcendent as shown, but also those required by tradition, and as such it should not disregard the ‘law of tradition’ demanding for decent burial of a person.¹² Accordingly, her loss has nothing to do with the state’s understanding of her brother’s treachery. It is a personal loss.¹³ On the other hand, her understanding of meaningful living conditions goes beyond her private-oriented claims. Namely, as Judith Butler emphasized in her critique of Hegel’s interpretation of the drama, Antigone’s choice is not solely regarding kinship as such: “Antigone refuses to obey any law that

12 According to the customs, women in general, but Antigone as the oldest daughter, had the responsibility to bury a body, however not alone. But confronted with no help she felt the obligation to do everything in her power not to leave her brother’s soul eternally doomed. Hame writes: “Without access to the bodies, the women cannot conduct the elements of funeral ritual that are traditionally expected of them. With regard to Polyneikes, Antigone and Ismene, female relatives of the dead, are in a difficult position because it seems that in order for him to receive a funeral they must initiate and conduct it, contrary to the expected roles of women in Greek death ritual. Ironically, the nearest male relative who is customarily responsible for Polyneikes’ funeral rites and expected to see to their completion is Kreon, the author of the edict that prevents Polyneikes’ funeral” (Hame 2008, 8).

13 Moreover, as Jonathan Strauss emphasized: “In *Antigone* the heroine asserts that she was born not to hate but to love – even the excluded of the city, even the corpse of her brother” (Strauss 2013, 81).

refuses public recognition of her loss” (Butler 2000, 24). For Honig this public/political dimension of Antigone’s acting is beyond mere grieving and burying, but likely an opportunity for Antigone to additionally question both the boundaries of permissible memorializing of the family’s dead dominant in the fifth century (Honig 2013, 97), as well as the treatment of the dead under democracy since it was not unusual for the democracy to exercise postmortem violence over the dead enemies and traitors – “what Creon did in this exceptional case was not atypical of what was routinely done in Periclean Athens” (Honig 2013, 113). Honig additionally supports her view about Antigone’s political dissidence as a symbolical message to the *polis*, and not merely the urge to fulfill transcendent and traditional demands of the “unwritten laws”, with the thesis of so-called two burials (Honig 2013, 156–161). Namely, the guard reported to Creon that someone had covered Polynices against the order (*Anti*, 245–247 [268–270]). After that the guards “brushed away the dust that cloaked the corpse” (*Anti*, 409 [449]). Finally, Antigone came, as told by the guards who captured her, and “when she saw the body stripped of its cover, she burst out in groans, calling terrible curses on those that had done that deed”, hence performed a burial again along with funeral offerings (*Anti*, 426–431 [468–475]). This ‘second’ burial indicates that she was aware of the ‘first’ one, namely that the body has already been covered and the ritual performed. Accordingly, we can assume that it is not the problem of the ritual as such (as it has already been done once), but of the political order producing political corpses, i.e. able to inflict postmortem violence and restrict grieving.

In this context, the question is does Antigone need to accept the state’s decision regarding her brother’s status in death? Does her resistance make her a criminal, bad citizen, or what? How to evaluate Creon’s statesmanship? Can we see the conflict as “the balance of blame” (Griffith 2010, 111)? Strictly speaking, the Greeks understood that good civic behavior means, among all, obeying the city’s laws (Christ 2006, 2), while the statesmanship has been often linked to the craft of sailing and navigating the ship. Plato introduces the captain/ship analogy in the *Republic* to show the problem of lacking the knowledge of all those aspire to sail the ship, or to rule the city, and hence disorder (Plato 2004, 181 (488b)), while for Aristotle the “safety in navigation is the common end which all must serve and the object at which each must aim. What is true of sailors is also true of citizens” (Aristotle 1972, 101 (1276b)). Creon similarly emphasizes the necessity of proper navigation of the state/ship: “If she sails upright and we sail on her, friends will be ours for the making” (*Anti*, 190–191 [208–209]). However, Creon’s interpretation of sailing “upright” is problematic. Actually, his son Haemon, regardless of being

Antigone's fiancé, foreshadows collapsing of Creon's democratic legitimacy and his tyranny (usually perceived as the "most extreme disease of cities" (Plato 2004, 239 [544c])) while arguing with his father about Antigone's case:

Creon: Is she not tainted by the disease of wickedness?

Haemon: The entire people of Thebes says no to that.

Creon: Should the city tell me how I am to rule them? ... Must I rule the land by someone else's judgment rather than my own?

Haemon: There is no city possessed by one man only (*Anti*, 732–737 [792–799]).

The conversation between Creon and Haemon shows that Antigone's resistance is not considered as bad civic behavior in the eyes of the people. Even if Antigone acts in "defiance of citizenry", as Ismene said earlier, Creon's acts are even worse and imprudent when not taking at all into account the Greek burial norms and war customs. First, these customs allow for the corpse of an enemy to stay unburied after the battle. Second, no one would expect burying an enemy or a traitor within the borders of the city. However, this does not mean banning the burial. Creon by politicizing the dead and leaving the body unburied within the borders of the *polis* became guilty for the moral pollution (*miasma*) that fell on the city (Hame 2008, 7–8). Namely, if the body of an enemy or a traitor stays unburied in a vicinity of the city, this would affect the city in terms of religious pollution.¹⁴ Nussbaum clarifies this problem and takes the play to be representative of the tensions in Sophocles' Athens of the time:

Polynices was an enemy of the city; and not simply an enemy, but a traitor. Corpses of enemies may be returned to their kin for honorable burial; traitors are not given this much consideration. Although the law apparently did not prevent the relatives of traitors from arranging for their burial outside of Attica, burial within Attic territory was strictly forbidden; and the city itself charged itself simply with depositing the corpse unburied outside these limits. To do more would, presumably, subvert civic values by honoring treachery. As the city's representative, then, Creon must take care not to honor Polynices' corpse – although he would not be expected to go to the extreme of forbidding or preventing a burial at a considerable distance from the city (Nussbaum 1986, 55).

In his rage Creon actually ordered unburying Polynices. Even if he does not believe in the pollution, or if not being fearful from it as he said (*Anti*, 1043 [1101]), he does not understand that leaving Polynices unburied will symbolically allow for his continuous presence in the city, since the

¹⁴ W.R. Connor further explains the issue of religious pollution: "It implies that the corruption of sound government is almost physically infectious and hence calls for strong treatment – the extirpation of the sources of the sickness and all that is physically linked to them – including even ancestors' bones and in some cases the houses of the guilty" (Connor 1985, 93).

purpose of a burial is to help others to move on (Honig 2013, 113). Teiresias, the blind prophet that enters the stage as a representative of the old beliefs, also warns Creon not to leave the body “unburied, unmourned, unholy” (*Anti*, 1072 [1041–1042]). For Teiresias Creon’s arrogance and imprudence will affect the transcendent domain thus having the consequences for the city: “The city is sick because of your will. All the altars and hearts of the city are tainted by birds and dogs with carrion from the ill-fated body of Oedipus’ son. This is why the gods will not accept our sacrificial prayers...” (*Anti*, 1015–1019 [1072–1076]). Furthermore, Teiresias challenges Creon’s power to expose the dead to bare death and thus every type of similar political acting, even if supported by the majority, by urging: “Yield to the dead man; do not stab him – now he is gone – what bravery is this, to inflict another death upon the dead” (*Anti*, 1029–1030 [1086–1088]). But unlike Creon who had linked bad citizenship to Antigone’s disobedience to the law, Teiresias, without supporting Antigone’s deeds, however, has introduced a new paradigm: bad citizenship is the lack of civic excellence in ruling – it is commanding the city/ship irrationally and violently. He said to Creon: “These acts of yours are violence ... All the cities will stir in hatred against you...” (*Anti*, 1074, 1080 [1044, 1052–1053]). The Chorus, while being critical about Antigone’s zealotry – “it is your own self-willed temper that has destroyed you” (*Anti*, 875 [927–928]) – sided with Teiresias and further pressed Creon to “go and free the girl from her hollowed chamber. Then raise a tomb for the unburied dead” (*Anti*, 1100 [1175–1176]).

All these show that Creon lost his legitimacy even if his decision-making in terms of the politicization of the dead had been backed-up with some standards of the Periclean age. This implies that Sophocles’ tragedy pinpoints the hollowness of the solely city-oriented values directed toward uplifting the idea of civic friendship over any private and traditional attachments in the public sphere, and thus over recognizing so-called mortalist humanism. And this is why Antigone looks reactionary to the prevalent standards. Honig writes: “Creon’s action represents in hyperbolic form what, to a heroic or aristocratic point of view, look like the democracy’s generally excessive violation of the bounds of the permissible when it comes to the treatment of the dead” (Honig 2013, 113). However, Creon’s “conspiracy with democracy” (Honig 2013, 115) shows tyrannical traits being hidden beneath the democratic sentiments of a victor. For Creon it was not enough for the enemy to be defeated. He wanted all his enemies to be dehumanized in death. Intoxicated with the victory in war, and out of retribution, yet without being able to anticipate the consequences of his actions, he tore apart the very fabrics of the community he had wanted to weave together. Instead of politics of reconciliation his politics of retribution furthered moral and political fragmentations. Even if

Creon's political order legitimately sought stability, this quest was tainted. Through the illegitimate expansion of the state's power into the realm of funeral rites as well as by carrying out abusive and dehumanizing practices, political authority denied its citizens meaningful life outside the sphere of the *polis*. Thus, it was Creon's "law and order" that brought the city to its end.

As for Antigone, by questioning Creon's decree she disrupts the order, but her acting allows for exposing the other face of order – the one whose tyranny was cloaked beneath the aura of victorious political leadership reflecting perverted rationality of political power. Her guilt is not the fact that she is not sharing the same view on civic attachments the state wants to impose. Antigone can be considered guilty solely on the ground of her unconditional attempt to bury an enemy/traitor within the confines of the city, not because it is forbidden by Creon's edict, but because this is as well considered a ritual pollution (*miasma*) for the city. In theory, she could insist on the funeral rites, of course if not interrupted by Creon, outside of the city's territory since her love for her brother and her irreparable loss have nothing to do with the state's perception of the enemy.

Antigone and Creon represent two paradigmatic figures embodying opposing conceptions of the good. For Creon the civic good requires honoring the city, its ideals and heroes. Creon understands his edict as a patriotic act since any other decision, according to him, would dishonor those loyal to the city, namely Eteocles, who has died as the city champion. A good citizen is viewed as a citizen loyal to political authority, as disobedience is taken as the cause of all civic evils. Creon says: "There is nothing worse than disobedience to authority. It destroys cities, it demolishes homes" (*Anti*, 672–674 [726–728]). Accordingly, Antigone is perceived as someone challenging the state-oriented civic good by attempting to turn the values upside-down, or as Creon says: "When people plot mischief in the dark, it is the mind which first is convicted of deceit. But surely I hate indeed the one that is caught in evil and then makes that evil look like good" (*Anti*, 493–496 [536–538]). As I discussed earlier, Antigone's conception of the good – taken as reflecting traditional values and duties of the old rank and order, as well as being the transcendence-oriented – can hardly be reconciled with such expressed state-oriented civic good. Nussbaum sums up the narrowness of both articulations of the good as they would inevitably lead to a conflict: "Creon's single-ended conception has prevented him from having an adequate conception of the city – which, in the wholeness of its relationships, does not appear to have a single good ... Antigone's rigid adherence to a single narrow set of duties has caused her to misinterpret the nature of piety itself, a virtue within which a more comprehensive understanding would see the possibility of conflict" (Nussbaum 1986, 61,65).

SPECTERS OF *ANTIGONE*

There is something utterly disturbing in disrespecting the dead that likely mirrors our own anxieties, fears, sense of justice, our own fate, desires to be remembered, or at least not to be violated as human beings, or, as Verdery similarly puts, “any manipulation of a corpse directly enables one’s identification with it through one’s own body” (Verdery 1999, 33). Creon’s politicization of the dead enemy being a transformation of the dead human body into political corpse reduced to bare death, manifests as dehumanization and depersonalization of the dead. In such read Sophocles’ *Antigone* exposes political and human failure, namely of how the dead should not be treated, of how our civilization should not look like, of what the true face of horror means, a horror to which political power is able to expose both the living and the dead. For Hannah Arendt such face of horror is the face of totalitarian terror. Modernity substituted Creon’s personal tyranny transforming it into totalitarian terror of the state apparatus. Its paradigm is the concentration camp “in which the most absolute *conditio inhumana* that has ever existed on earth was realized” (Agamben 1998, 166), as Agamben, inspired by Arendt, pointed out. Moreover, the camp (as well as any organized mass execution site) represents the ultimate dehumanization and depersonalization of the dead. This is the place, as Arendt put it, where “organized oblivion” happens “by making death itself anonymous”, because the “Western world has...even in its darkest periods, granted the slain enemy the right to be remembered as a self-evident acknowledgment of the fact that we are all men (and *only* men). It is only because even Achilles set out for Hector’s funeral, only because the most despotic governments honored the slain enemy, only because the Romans allowed the Christians to write their martyrologies, only because the Church kept its heretics alive in the memory of men, that all was not lost and never could be lost” (Arendt 1973, 452). While Arendt did not realize that the Greeks, even in their greatest moments of the Classical age, had practiced some of the most depriving methods of postmortem violence toward the dead, she correctly points toward modern or contemporary illegitimate exercise of power able to dehumanize the dead in yet unseen proportions.

From antiquity the answer to irrational power of the dead to disturb the living, to their spectral presence that cannot be contained, has been equally irrational exercise of postmortem violence and the politicization of the dead enemies, traitors, or nowadays terrorists. This sort of violence and politicization is a sort of political exorcism – an “attempt both to destroy and to disavow a malignant, demonized, diabolized force, most often an evil-doing spirit, a specter, a kind of ghost who comes back and who still risks coming back *post mortem*” (Derrida 2006, 59). Political corpse, thus,

becomes an entity whose politicization, political exile, dehumanization, or depersonalization is prefigured in its ghostly presence, and having propensity to chronically haunt the living.¹⁵

Similarly to Creon's decree, in July 1945 Yugoslav Ministry of Internal Affairs issued the order targeting enemy graves: "Any trace of the ghoul fascist rule should be erased. All visible signs according to which someone would be able to recognize the place where those graves were erected should be leveled to the ground"¹⁶. This order exemplifies a sovereign ability to produce bare death in which those dead bodies were not only assumed unburiable, but they were legally subjected to both, the physical destruction (of their all "visible signs", of their remnants), as well as to symbolical political exorcism of their ghostly presence from new political reality. As Auchter noticed, there is "the specular asymmetry of the ghost" as it is invisible to us, but we have a sense of the ghost looking at us, permanently returning, ungoverned but hovering over our community, while "the realm of visibility" is taken "as a precondition for entrance into a political community" (Auchter 2014, 29).¹⁷

Postmortem dehumanization, depersonalization, or any sort of degradation, including declaring someone unburiable, thus become a threshold of our humanity since such practice creates an entity – political corpse – as "a legally unnamable and unclassified being" (Agamben 2005, 3).¹⁸ Today, in our recent anxieties regarding the treatment of the dead terrorists, we are witnessing the specters of *Antigone* again. In 2013 the dead body of Tamerlan Tsarnaev, the Boston bomber and a traitor (since he was the American citizenship), became the dividing issue in Massachusetts. "Bury this terrorist on U.S. soil and we will unbury him" (Mendelsohn 2013)

15 While the focus of this article was on those political corpses whose dead presence had been denied from the political body, it should be noted, although it is beyond the scope of this article, that politicization of the dead and manipulation with human remains, was fundamental for inflaming the nationalist hysteria in former Yugoslavia at the beginning of the 1990s when the dead became an important political symbol in legitimizing certain political goals, as it was, for example, the case when "Vuk Drašković, Serbian nationalist and leader of the opposition to dictator Slobodan Milošević, put it succinctly: 'Serbia is wherever there are Serbian graves'" (Verdery 1999, 98).

16 Translated from: Dizdar, et. al., 2005.: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.: dokumenti*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, pp. 177–178. The production of the nameless dead in the concentration camps served as a symbolical political exorcism of a similar sort.

17 For detailed account on how Auchter follows Derrida's concept of hauntology as being relevant for the statescraft, see Chapter 2 of her book (Auchter 2014).

18 When Agamben uses this terminology he is describing the consequences of the military order issued by George W. Bush that allowed for indefinite detention of those involved in terrorist activities, hence removing or suspending their previous legal status. I am arguing that the same logic can be extended to the dead terrorists as well.

appears on one of the slogans of the protestors, while some suggested that the “trash” (i.e. Tsarnaev) should end up where all the thrash go – at the dump. Mendelsohn has described the boiling atmosphere in this issue: “Cemetery officials, community leaders and politicians in the Boston area were concerned that a local burial would spark civic unrest” (Mendelsohn 2013). It was argued that having his burial within the city would disturb its peace. “If the people of Massachusetts do not want that terrorist to be buried on our soil” declared Representative Edward J. Markey, a Democratic candidate for the U.S. Senate, “then it should not be” (Mendelsohn 2013). Following these events, even the attempts to bury him somewhere else in the state, the dead body of the terrorist/traitor was denied to reside within the walls of the Commonwealth of Massachusetts, and even Connecticut, the second pick and the neighboring state, appeared to be too close. Finally, Tsarnaev’s body was buried in a small Muslim cemetery in Virginia, but in an unmarked grave. More recent treatments of dead terrorists show similar patterns of this “legal no-man’s land” (Mendelsohn 2013) condition regarding those not considered strictly unburiable, but rather “unnamable and unclassified” and as such allowed, without any clear procedure, to be buried somewhere in the outskirts, in silence.¹⁹ In Russia, the manipulation with the dead bodies of terrorists is even more problematic since “a federal law forbids authorities to return the bodies of persons qualified as terrorists to their families or to inform the relatives about their place of burial” (Petrig 2009, 354). Such manipulation with the dead is aimed at the living since “not returning mortal remains to the relatives constitutes a form of collective punishment and violates the prohibition of cruel or inhuman treatment and of outrages upon personal dignity, in particular humiliating and degrading treatment” (Petrig 2009, 354). One of the examples involving, on top of that, public defamation and degradation, has set to take place in eastern Istanbul where the authorities in 2016 have decided to build the “Traitors’ Cemetery” with unmarked graves for all those involved in the state coup, so the humiliation of the traitors can be publicly celebrated: “May every passer-by curse them and let them not rest in peace”, said Istanbul Mayor (Becatoros 2016).

Politicization of the dead and the problem of burying or manipulating with the dead bodies of terrorists/traitors seem to be one of the greatest and permanent socio-political challenges especially for the post-conflict societies or those affected with the problem of terrorism. Like in the ancient times, contemporary societies struggle with the presence of the unwanted dead assuming they would disturb the peace and lead to new divisions. As such, the politicization of the dead body also serves as

19 Similar burials have been conducted in the case of the suicide attacker at the Bataclan in Paris 2015, Samy Amimour, as well as in the cases of the London Bridge attackers from 2017.

a new foundational myth for the living political body. But even when the dead body of a terrorist/traitor is not declared unburiable, as it recently happens, the body was de-personalized, i.e. removed from any personal attributes. Namely, as all those examples show, in order to perform some sort of a burial of the unwanted dead – those burials that not include casting the dead body into the sea – it is the identity of the dead that was erased by disposing the body in unmarked graves and in undisclosed locations. Some recent ordinances and anti-terrorist laws adopted such post-mortem identity-erasure politics, thus violating the Geneva Conventions that oblige governments to respect the burial places and mark gravesites so they can be always recognized and found (Petrig 2009, 358).

The way we treat the dead affects our vision of ourselves, of what our humanity consists of. We should differentiate between a human being as such and the deeds of that person. It is inhuman to utterly remove every trace of someone's personhood, even in the case of those who committed the most heinous things. This is one of the reasons why we should be still inspired with *Antigone*, or at least we can read the drama that way. As a representative of the family of the killed "London Bridge" terrorist said: "The family are distraught with what he did but he is still their son and brother" (Osborne 2017). Unless the kinship has been deliberately disrupted, human beings can hardly move on if they are unable or prevented to observe their dead family members, if the burials have been denied, if their burial sites are nonexistent, or not marked properly. Sometimes it is out of our power to bury the dead properly. But this paper was not about those conditions involving *vis major*. This paper was arguing that equal subjection to death determines equal ontological status of the dead body. Following that view, mortalist humanism would advocate for equality of kin-related grieving for someone's loss, not for the need of the political order to equally mourn or honor the dead. Finally, subjecting the dead to bare death by turning them to political corpses as legally constituted entities disposed to postmortem political exorcism, degradation, violence, and other dehumanizing or depersonalizing practices, should be politically accounted for the illegitimate expansion of political power linked to the rule of terror, and ethically for the ultimate human evil.

BIBLIOGRAPHY

- Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, Giorgio, 2005. *State of Exception*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Agamben, Giorgio, 2005. *The Use of Bodies*. Stanford: Stanford University Press.

- Arendt, Hannah, 1973. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego/New York/London: Harcourt Brace & Company.
- Aristotle, 1972. *Politics*. London/Oxford/New York: Oxford University Press.
- Auchter, Jessica, 2014. *The Politics of Haunting and Memory in International Relations*. London and New York: Routledge.
- Badger, Jonathan N., 2013. *Sophocles and the Politics of Tragedy*. New York and London: Routledge.
- Basset, Samuel Elliot, 1933. "Achilles' Treatment of Hector's Body". *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 64: 41–65. doi: 10.2307/283156
- Becatoros, Elena, 2016. "Turkey Coup: Authorities set up 'Traitors' Cemetery' for the dead plotters 'undeserving of a proper burial'". *The Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/turkey-coup-authorities-set-up-traitors-cemetery-a7160891.html>. Accessed May 12 2019.
- Bevilaqua, Ciméa Barbato, 2010. "Sobre a fabricação contextual de pessoas e coisas: as técnicas jurídicas e o estatuto do ser humano após a morte" ["On the contextual fabrication of persons and things: legal techniques and the human being's status after death"]. *Mana*. Vol. 16 (1): 7–29.
- Butler, Judith, 2000. *Antigone's Claim*. New York: Columbia University Press.
- Butler, Judith, 2004. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London & New York: Verso.
- Burian, Peter, and Swann, Brian, 1981. "Introduction". In Euripides, 1981. *The Phoenecian Women*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Christ, Matthew R., 2006. *The Bad Citizen in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511618277
- Connor, W.R., 1985. "The Razing of the House in Greek Society". *Transactions of the American Philological Association*, 115: 79–102. doi: 10.2307/284191
- Derrida, Jacques, 2006. *Specters of Marx*. New York and London: Routledge Classics.
- Dizdar, et al., 2005. „Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946: dokumenti”. *Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 177–178*.
- Euripides, 1981. *The Phoenecian Women*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, Michel, 1990. *The History of Sexuality – Volume I: An Introduction*. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel, 1997. *Society Must Be Defended*. New York: Picador.

- Goldhill, Simon, 1986. *Reading Greek Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Griffith, Mark, 2010. "Psychoanalysing *Antigone*". In ed. Wilmer, S.E. and Žukauskaitė, Audronė. *Interrogating Antigone in Postmodern Philosophy and Criticism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hamme, Kerri, J., 2008. "Female Control of Funeral Rites in Greek Tragedy: Klytaimestra, Medea, and Antigone". *Classical Philology*, 103 (1): 1–15. doi: 10.1086/590091
- Heath-Kelly, Charlotte, 2013. *Politics of Violence: Militancy, International Politics, Killing in the Name*. London and New York: Routledge.
- Hegel, Georg W.F., 2001. *Philosophy of Right*. Kitchener, ON: Batoche Books.
- Hegel, Georg W.F., 2018. *The Phenomenology of Spirit*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobbes, Thomas, 1996. *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holst-Warhaft, Gail, 1992. *Dangerous Voices: Women's Laments and Greek Literature*. New York and London: Routledge.
- Homer, 1999. *The Illiad and the Odyssey*. New York: Barnes & Noble Books.
- Honig, Bonnie, 2013. *Antigone, Interrupted*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindenlauf, Astrid, 2001. "Thrown Away Like Rubbish – Disposal of the Dead in Ancient Greece". *Papers from the Institute of Archaeology*. 12: 86–99.
- Loraux, Nicole, 1986. *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*. Cambridge, MA and London: Harvard University Press.
- Mandelsohn, Daniel, 2013. "Unburied: Tamerlan Tsarnaev and the Lessons of Greek Tragedy". *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/books/page-turner/unburied-tamerlan-tsarnaev-and-the-lessons-of-greek-tragedy>. Accessed May 11 2019.
- Mbembe, Achille, 2003. "Necropolitics". *Public Culture*. 15 (1): 11–40. doi.org/10.1215/08992363-15-1-11
- Nussbaum, Martha, 1986. *The Fragility of Goodness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, Samuel, 2017. "London Bridge attacker Khuram Butt buries in secret 'after 130 imams refuse to perform funeral'". *The Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/london-bridge-attacker-khuram-butt-buried-secret-funeral-muslim-imams-refuse-islam-a7856551.html>. Accessed May 12 2019.
- Pérez, Verntura R., 2012. "The Politicization of the Dead: Violence as Performance, Politics as Usual". In ed. Martin, Debra; Harrod, Ryan, and Pérez, Verntura. *The Bioarcheology of Violence*. Gainesville: University Press of Florida.

- Petrig, Anna, 2009. "The War Dead and Their Gravesites". *International Review of the Red Cross*. 91 (874): 341–369.
- Plato, 1997. *Laws*. In ed. Cooper, John. *Plato Complete Works*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Plato, 2004. *Republic*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Rousseau, Jean-Jacques, 1979. *Emile or On Education*. New York: Basic Books.
- Sophocles, 1991. *Antigone*. In ed. Grene, David and Lattimore, Richmond. *Sophocles I: Oedipus the King, Oedipus at Colonus, Antigone*. Chicago & London: The University of Chicago Press: 159–212.
- Strauss, Jonathan, 2013. *Private Lives, Public Deaths: Antigone and the Invention of Individuality*. New York: Fordham University Press.
- Taxidou, Olga, 2004. *Tragedy, Modernity and Mourning*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Verdery, Katherine, 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Varner, Eric R. 2004. *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*. Leiden/Boston: Brill.
- White, Stephen K., 2009. *The Ethos of a Late-Modern Citizen*. Cambridge, MA and London: Harvard University Press.

SAŽETAK

SMRT I GRAD: POLITIČKI LEŠEVI I SABLASTI *ANTIGONE*

Autor tvrdi da se politizacija života, o kojoj govore mnogi moderni i suvremeni politički mislioci, ne može tretirati drugačije, a samim tim i bez sličnog zanimanja i važnosti, od politizacije smrti. Mrtvo tijelo predstavlja snažan simbol i kao takvo je često ispolitizirano. U radu se govori o problemu posmrtnog nasilja i pravno-političkim mehanizmima koji imaju za cilj isključiti iz političkog tijela one koji nisu živi, ali čija mrtva prisutnost prijeti živima. U tu svrhu autor rekonstruira Sofoklovu *Antigonu* kao paradigmatički tekst čija reinterpretacija i kontekstualizacija služi za ponovno promišljanje o grčkoj konceptualizaciji mrtvih, kao i o načinima na koje država prodire u domenu privatnih veza i pogrebnih obreda, posebice kad se bavi mrtvim izdajnicima/teroristima. Pretstavljajući jednak ontološki status svakog mrtvog tijela, autor, s jedne strane, brani mortalistički humanizam kao jednaku mogućnost žalovanja nečijeg osobnog gubitka nasuprot državno određenim politikama žalovanja, a s druge, strane tvrdi da podvrgavanje mrtvih goljoj smrti, tj. njihovim pretvaranjem u političke leševe kao pravno konstituirane mrtve ljudske entitete podložne

posmrtnom političkom izopćenju, degradaciji, nasilju ili drugim dehumanizacijskim i depersonalizacijskim praksama, čini nelegitimno širenje političke moći, a samim time i vladavinu terora, kao i krajnje ljudsko zlo.

KLJUČNE RIJEČI: politizacija mrtvih, politički leševi, gola smrt, *Antigona*, posmrtno nasilje, dehumanizacija, izdajnik/terorist.

PROSUĐIVANJE POLITIČARA NA MORALNOJ OSNOVI

Neven Petrović
Filozofski fakultet u Rijeci

„Tko je to savršeno čist pa mirne duše sudi o drugima?“,
Novak, K. *Ciganin, ali najljepši*, str. 341

SAŽETAK

Tekst preispituje rasprostranjenost prakse da se političarima ili kandidatima za političku funkciju nalaze moralni nedostaci, te ih se zbog njih pokušava smijeliti ili im se ne dozvoljava da do funkcije uopće dođu. Glavna je autorova teza da je takva praksa u mnogim slučajevima iracionalna jer onemogućuje da na pozicije od javnog interesa dođu sposobni ljudi. Kako bi se ova tvrdnja obranila, spomenuti se moralni propusti najprije klasificiraju a potom se nude tri glavna argumenta kojima se želi pokazati da u barem tri vrste slučajeva političari svoj nemoral ne bi trebali plaćati funkcijom na kojoj se nalaze ili na koju aspiriraju. Na kraju se razmatraju i neki mogući prigovori iznesenom stajalištu.

KLJUČNE RIJEČI: čisto privatni nemoral, konsekvencijalizam, moralizam, političari, politički realizam, privatni nemoral na javnoj poziciji, prljave ruke

1.

Ono što me u ovom tekstu zanima jest naširoko uvriježena praksa da se one koji obnašaju političke funkcije i pretendente na njih javno¹ prosuđuje kao podobne ili nepodobne za ta mjesta prvenstveno, ili čak isklju-

Kontakt autora:

Neven Petrović; Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet u Rijeci, Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka.

npetrovic@ffri.hr

¹ Naime, tako to sigurno ne čine oni koji ih predlažu i postavljaju jer teško je vjerovati da su im takve informacije o tim pojedincima skroz nepoznate.

čivo, na moralnoj osnovi, odnosno prema tome jesu li moralno besprije-korne, ili barem u poprilično velikoj mjeri moralno čiste, osobe ili to nisu. U praksi se učestalo dešava da mnogim od tih pojedinaca mediji i politički suparnici veoma brzo nalaze ovaj ili onaj moralni nedostatak, na ovom ili onom području života. Tako nerijetko doznajemo da su takvi ljudi, recimo, bespravno sagradili nekretninu, skrivali opseg svoje privatne imovine, prijavili prebivalište na adresi na kojoj ne žive i tako stekli određene financijske olakšice, izbjegavali plaćanje poreza, prepisali diplomski/magistarski rad ili akademski članak ili neki njihov dio, tukli suprugu ili djecu, skrivili lakši ili teži prometni prekršaj (npr. godinama vozili bez valjane vozačke dozvole, upravljali autom pijani i pokušali podmititi policajca da ih pusti, obijesnom vožnjom izazvali nesreću sa smrtnim ishodom), varali suprugu s tajnicom ili prostitutkom, itd. Osim ovakvih stvari slušamo još i o tome da su svoj politički utjecaj koristili za zapošljavanje poznanika i stranačkih kolega upitnih sposobnosti, da su putem njega stvarali uvjete za osobno bogaćenje (npr. mijenjanjem prostornih planova i drugih propisa), da su pronevjerili povjereni im novac ili uzimali provizije od onih kojima su dali da obave određene poslove za zajednicu za koju brinu, da su izravno štitili rođake i prijatelje kriminalnog ponašanja od sudskog progona, dolazili do seksualnih usluga političkim pritiskom, itd. Konačno, spočitavaju im se i poneki moralno problematični manevri kojima su riješili pitanja od nepri-jeporno javne važnosti. Skupa s tim se optužbama, gotovo bez izuzetka, zahtijeva povlačenje tih osoba iz kandidature za političku funkciju, njihova ostavka ili uklanjanje s dužnosti. Ti zahtjevi za opozivom takvih kandidata ili onih na funkciji najčešće su veoma uporni, protežu se kroz dulje vremenske periode ili opetovano pojavljuju čak i nakon više godina, te nerijetko rezultiraju uklanjanjem prokazane osobe s javne pozicije ili iz kandidature. Ovako nastupaju i misle, iskreno ili ne, ne samo spomenuti glavni „progonitelji” već i šira javnost, te brojni intelektualci, uključujući filozofe, koji nerijetko aktivno učestvuju u svemu tome – kao pokretači ili tek kasnije dodaju ovaj ili onaj detalj ovakvim prozivkama. Dosad spomenuto čista je faktografija, a u nju spada i stav većine onih koji pišu i govore o politici da je to nešto što tako treba i biti.

Međutim, takav mi se tretman političara u određenom, nemalom, broju spomenutih slučajeva čini potencijalno lošim, tj. kratkovidnim i veoma neproduktivnim, jer onemogućuje da na pozicije od javnog interesa dođu sposobni ljudi i da se tako postigne određeni boljitak za društvo.² Odnosno,

2 Moja je pozicija tu paralelna onoj koju zauzima J. S. Mill u pogledu isključivanja žena iz „pristupa svim pozivima i poslovima”. On kaže (Mill 2000, 62–3): „Zar postoji toliki višak muškaraca sposobnih za najviše dužnosti da društvo mirno može odbaciti usluge bilo koje sposobne osobe? ... Odredba da neka vrsta osobe ne smije biti liječnik, ili odvjetnik ili član parlamenta nije samo na njezinu štetu nego i na štetu svih koji koriste liječnike, odvjetnike

umjerenije rečeno, smatram da se netom opisana i ustaljena praksa barem ne bi smjela uzimati zdravo za gotovo. Mišljenja sam da ukoliko kandidat za političku funkciju ili onaj tko je već na njoj posjeduje sposobnost za uspješno obavljanje neke takve uloge, u mnogim mu slučajevima treba progledati kroz prste ako je nešto negdje i nekad moralno zgriješio. Ali prije negoli dodatno razradim ovu svoju poziciju, potrebno je provesti i osnovnu klasifikaciju moralnih posrtaja koje smo netom spomenuli. Neka tome posluže donja tablica i komentari uz nju.

Privatni se prekršaj čini u svojstvu privatne osobe	Privatni se prekršaj čini u svojstvu javne osobe
Javni se prekršaj čini u svojstvu privatne osobe	Javni se prekršaj čini u svojstvu javne osobe

Od navedenih se mogućnosti neću baviti jedino onom u donjem lijevom dijelu tablice jer bi to bili slučajevi u kojima se u svojstvu običnih građana čini nešto moralno problematično ne bi li se doprinijelo kakvoj javnoj stvari (primjer bi bila teroristička akcija), ali takvo se što malo kad dešava i iznimno je rijetko predmet prozivki o kojima govorimo. Gornji lijevi stupac također govori o privatnim osobama ali nam je relevantan jer osobe na političkim funkcijama ili kandidati za njih nepodopštine mogu činiti (i čine ih) u svom privatnom životu, odnosno one mogu biti nešto što nije vezano za njihovu aktualnu ili potencijalnu javnu ulogu, no političari se veoma često pozivaju na red zbog djela te vrste. Svi primjeri koji se u uvodnom odlomku spominju u prvoj grupi ilustriraju takve slučajeve. Nazovimo te prijestupe *čisto privatnim*. Desni se dio tablice odnosi na dvije različite vrste nemorala počinjenog na funkciji. Gornje polje govori o djelima koja su plod iskušenja u koja političari mogu upasti (prilika čini lopova) kada svoj položaj koriste za vlastiti probitak ili onaj njihovih najbližih i time upadaju u *privatni nemoral na javnoj poziciji* (ilustriraju ga primjeri druge grupe uvodnog odlomka). A donje desno polje predstavlja nemoral u koji mogu biti uvučeni kada se ponašaju isključivo kao političari, tj. dok djeluju samo kao predstavnici uloge koju žele uspješno odigrati. Te su posljednje radnje ono što je u političkoj teoriji poznato pod imenom *prljave ruke*. Rekoh da ću se pozabaviti svim trima zadnje spomenutim vrstama moralnih „grijeha” no najinteresantniji su mi prvi od njih, tj. oni koje nazivam čisto privatnim. Ti su, osobito u usporedbi s posljednje navedenim, slabo ili čak nikako teorijski obrađeni. Inspiraciju za razmišljanje o njima dobio sam promatrajući isključivo ono što se zbiva u političkom životu moje zemlje. Na akademsku se literaturu gotovo uopće

ili biraju poslanike a lišeni su povoljnog učinka veće konkurencije na zalaganje kandidata a individualni izbor im je sužen”.

nisam *izravno* oslanjao pa mi ona, dakle, nije niti pružila veću pomoć za taj aspekt ove cjelokupne teme jer ne poznajem baš nikakve tekstove o tom pitanju (što ne znači da ih nema)³. Niti mi je izvor bila inozemna politika, jer je ne pratim do takvih detalja.

Vratimo se opet mojoj tvrdnji da bi dobar dio onoga što se političarima predbacuje valjalo skinuti s liste relevantnih razloga za njihovo postavljanje na dužnost ili ostanak na njoj. Taj bi previd moralnih prijestupa trebao biti proporcionalan (ova 3 uvjeta predlažem kao prvu aproksimaciju pravila o tome): **i**) stanju u kojem se život društva u cjelini ili neko njegovo područje nalazi – ukoliko je on/o u većem rasulu i traži nove političke aktere koji će riješiti nastale probleme, manja bi se pažnja trebala pridavati moralnoj čistoći osobe;⁴ ukoliko, pak, društvo dobro funkcionira i nisu mu nužna poboljšanja, prihvatljivo je manje riskirati i ne dati ga na upravljanje osobi u čije se moralne kvalitete sumnja; **ii**) sposobnosti osobe za neku određenu funkciju: što je ona veća, mogu im se zanemariti veći moralni propusti.⁵ To ni u kojem slučaju ne znači da im počinjeni grijesi moraju biti oprosteni (u smislu osude i kazne) nego samo to da napuštanje ili odustajanje od javne funkcije ne treba biti cijena koju za njih moraju platiti, osim ako je to neizbježno zbog prirode sankcije koju ta osoba mora podnijeti (npr. ako na dovoljno dugo vrijeme mora u zatvor ili ako je temeljem prijestupa stekla neku titulu, nužnu za svoju funkciju, koju sada mora izgubiti i sl.);⁶

3 Tek kada je ovaj tekst već bio u fazi recenziranja, obaviješten sam o radu koji u nekom smislu obrađuje ovo pitanje ali iz drugačije perspektive i služi se skroz različitim argumentima (Thompson 2004, 227–242). Njemu se tu pristupa iz aspekta toga čime bi se mediji u demokraciji trebali baviti a čime baš i ne bi, a zaključak mu je, vjerujem, u osnovi isti kao i moj: „Preokupacija privatnim porocima postala je javni porok. Rasprava o privatnim životima javnih dužnosnika zauzima nerazmjernan dio javne pozornosti i iskrikljuje karakter političke rasprave (ibid. 227)”. Kažem da nam je zaključak isti, jer ako mediji ne trebaju obavještavati javnost, koja političare bira i kojoj su oni odgovorni, o raznim privatnim grijesima dužnosnika onda oni valjda i nisu relevantni za to hoće li ti pojedinci obnašati javne funkcije ili neće.

4 Uzmimo, primjerice, da je netko od aktera gorespomenutih prekršaja bio iznimno uspješan u povlačenju novaca iz međunarodnih fondova, u čemu se njegova zemlja dugo godina nije pokazala osobito efikasnom – dapače, više je u njih uplaćivala negoli dobivala. Zar bi takvog u ime potpune moralne principijelnosti trebalo odbaciti i opet se vratiti na staro, nezadovoljavajuće stanje?

5 Koliko se daleko s ovim previđanjem nemoralnosti može ići? Ide li to i do najvećih prijestupa, npr. ubojstava i sl.? Ne znam. Možda se ne može preći preko svega ali bi svakako preko mnogočega trebalo i možda je granica nejasna, ali tako je to u mnogim pitanjima. A moguće je i dodatno podešavanje tih obaju obzira jer neki moralno-karakterni nedostaci mogu biti nevažni za jedne a bitni za druge pozicije: npr. sadist kao ministar policije ili obrane to bi i te kako mogao. To vrijedi i za druge profesije: nervozna i nasilna osoba ne bi trebala raditi s ljudima iako je npr. sjajan vozač. Ona bi mogla voziti kamion ali ne i autobus, pogotovo ne školski.

6 Ovi uvjeti impliciraju odgovor na prigovor da su političari zamjenjivi i da nema neke veće štete u uklanjanju nekog tko se pokazao moralno iskvarenim. Moj je stav da „mašineriju” o

iii) konačno, i najvažnije, ova se „amnestija” *ne* odnosi na bivše i/ili sadašnje moralne prijestupe koji idu na štetu *uspješnom* obavljanju političke uloge koju te osobe trebaju odigrati ili jasno upućuju na to da bi ono bilo slabo. No, možda bi ovaj ključni uvjet trebalo još dodatno oslabiti i/ili preformulirati, odnosno dopustiti političarima i neke propuste (barem kako ih se sada razumije) povezane s obavljanjem njihove funkcije, ukoliko neki iznimno važan posao obavljaju bolje od svih drugih ljudi za koje znamo.

Povežimo sada ove uvjete s gornjom klasifikacijom vrsta nemorala kod političara. Čini mi se očitim da oni nalažu znatno popustljiviji odnos prema čisto privatnom nemoralu negoli je to slučaj u ustaljenoj praksi i za standardno mnijenje. Jer ako društvena situacija traži učinkovito djelovanje, a stvari najčešće svugdje stoje baš tako, te ako je osoba za njega istinski sposobna, što je puno rjeđe, čemu je tek tako odbiti zbog nekog sumnjivog čina koji s tim djelovanjem nema jasne veze? Nadalje, izgleda da ovakvo postavljanje stvari potpuno zabranjuje privatni nemoral na javnoj poziciji temeljem trećeg uvjeta koji, opet, nikako ne isključuje svako nemoralno ponašanje posljednje vrste jer bi tako strog zahtjev implicirao da politička efikasnost nikada ne zahtijeva „prljave ruke”. Ako to ponekad ipak jest slučaj, onda se određeni nemoral, usko vezan uz njegovu dužnost, političaru mora dopustiti ali samo ukoliko je barem trebao i vjerojatno mogao voditi učinkovitim djelovanju koje njegova funkcija traži. Međutim, kako sam netom napomenuo, treći bi uvjet mogao biti unekoliko prestrog pa stoga vjerujem da njegova „mekša” verzija dopušta i poneki privatni nemoral na javnoj poziciji ili, alternativno, da bi opseg onoga što se takvim prijestupima smatra trebalo suziti i zatim na taj način pomiriti s početnom formulacijom tog uvjeta. Koja god od tih varijanti bila odabrana, mislim da ovo „omekšavanje” ipak ne treba ići onoliko daleko koliko tvrde oni koji smatraju da je ovaj uvjet prestrog prvenstveno zbog moje konzekvencijalističke argumentacije – jer bi se zabranom svakog „grijeha” štetnog za funkciju mogao eliminirati političar koji, ukupno gledano, napravi puno više koristi nego štete. Naime, izgleda mi da valjanost ove zadnje tvrdnje primarno ovisi od toga bi li kazne za privatne prijestupe na funkciji previše obeshrabrile talentirane pojedince da zauzmu potrebne funkcije ili to ne bi. Vjerujem da je ovo posljednje točno, pogotovo ukoliko se promjeni naše shvaćanje nagrada za uspješno javno djelovanje. O ovome malo detaljnije kad pokušam podastrijeti argument koji ide uz to.

kojoj govorim treba upotrijebiti samo ukoliko se pokaže da netko nije tek tako zamjenjiv i u okolnostima koje traže akciju. O tome više kasnije.

2.

Uvodni dio predstavio je praksu/stajalište kojoj se opirem i ono što sam o tome mislim. Ali prije negoli pređem na argumente u prilog svom gledištu, nekoliko riječi o pretpostavkama na kojima gradim svoju poziciju. Naime, svakako bih želio izbjeći raspravu oko određivanja nekih temeljnih pojmova. Kao prvo, vjerujem da ne treba trošiti previše vremena oko definiranja toga što je ili tko političar: uzimam da je to bilo koja osoba koja obnaša neku (višu) funkciju u državnoj ili lokalnoj vlasti, te ima pravo odlučivanja o pitanjima koja se tiču svih građana pod njezinom ingerencijom i o raspolaganju javnim financijama. Tako ovdje u obzir uzimam prvenstveno predstavnike izvršne vlasti (i više rangirane diplomate), tj. one koji se politikom bave profesionalno a ne takve kojima je angažman u politici tek povremen (kao što su npr. poslanici u parlamentu). Ali moguće je da bi se rasprava mogla proširiti i na još neke druge funkcije, npr. sudačke. Drugo, puno je kompleksnije i prijeponije pitanje o tome što je moral na temelju kojeg se prosudba političara vrši. Odnosno, može se raspravljati o tome ima li on konzekvencijalističku ili deontološku formu, je li relativan ili apsolutan, objektivn ili subjektivn, itd. Ključno u svemu tome jest pitanje sudimo li svi o moralnim pitanjima isto ili ne. Jer ako svi o tome ne mislimo isto, pitanje o smislenosti moralne osude političara moglo bi biti bespredmetno jer naprosto ne bismo mogli odlučiti jesu li oni moralni ili nisu, budući da bi za neke od nas oni bili takvi a za druge ne bi, te ne bismo mogli donijeti niti nikakvu konačnu odluku o tome treba li im što prigovoriti. Pretpostavit ću, da bi rasprava imala smisla, da je moral nešto veoma strogo, sustav neprikosnovenih propisa i da ama baš svi dijelimo iste moralne stavove, tj. slažemo se oko (ključnih) moralnih pitanja – jer nam je to npr. urođeno evolucijom ili nešto slično tome. Istina, možda tako snažna pretpostavka o moralu i nije nužna budući da su svi obično spominjani grijesi političara takvi da se praktički sve moralne pozicije slažu oko toga da je takvo što nedopušteno. Drugim riječima, moglo bi se smatrati da u pogledu toga postoji stanoviti „preklapajući konsenzus” svih razumnih moralnih gledišta. Nadalje, ovdje moral uzimam prvenstveno u užem smislu, tj. kao tzv. politički moral koji se tiče prekršaja koji oštećuju druge osobe i čije se norme mogu provoditi i silom, ako je potrebno. I još ću, u vezi s time, pretpostaviti da su moralni grijesi koji se političarima stavljaju na dušu neprijeporno utvrđeni, te da ih treba javno iznositi bez ograda, kada budu otkriveni, da bi se jasno znalo kakvim smo točno ljudima povjerali zajedničko dobro. Što se pak upotrijebljenih primjera tiče, uzetih iz stvarnog života, koristim ih tek radi ilustracije i uzdržavam se bilo kakvog suda o njihovoj istinitosti, tj. o tome jesu li se dotične osobe (ovdje ipak neimеноvane) uistinu tako ponijele ili nisu. Treće, da spomenem još neke svoje pretpostavke koje se odnose na narav politike. Uzimam kao dokazano da su nam političke funkcije uistinu potrebne (tj. da trebamo političare) i da

politički život treba funkcionirati više-manje onako kako je to danas slučaj – odnosno, da trebamo podjelu na razne resore, upravljanje ovim ili onim sektorom života koje traži poznavatelje situacije u tim domenama – nasuprot npr. anarhistima bilo koje vrste koji bi odbacili stanje u kojem država uređuje i društvenu cjelinu i te sfere, te bi radije to prepustili privatnom ili civilnom sektoru. Još pretpostavljam da politika nije tehnika, odnosno nešto što se može algoritamski primijeniti u skladu s određenim pravilima i koju bi, shodno tome, mogao provoditi gotovo bilo tko – pa čak i računalo.⁷ Naravno, uzimam da je politički kontekst u kojem se sve ovo odvija u širem smislu demokratski, u smislu da javnost (tj. građani) ima utjecaj na to tko će obnašati političke uloge i da su joj njihovi nositelji odgovorni.

3.

Pozabavimo se konačno i samim problemom. Koji bi se izravni (ili pozitivni) argumenti mogli ponuditi za moj stav o njemu? Prvo, da krenemo s razine koja se odnosi na ljudsku narav, kako kaže David Hume (Hume 1975, 84), kada god čujete da za nekoga tvrde da je bio besprijekoran u svemu⁸ znajte da to nije istina jer je ljudska priroda toliko slaba i nepostojana a iskušenja su toliko brojna da naprosto nema osobe koja bi uvijek mogla biti na visini normativnog zadatka, tj. življenja prema moralu. Ako ovo Humeovo opažanje uzmemo kao istinito i smatramo sumnjivim kada nam se podastire nešto suprotno tome, tj. da je netko u svemu i uvijek bio moralno dobar, kako onda možemo od političara zahtijevati da budu bića kakva zapravo ne mogu ni postojati? Ne moramo li tako i njima priznati ne samo mogućnost nego i biti uvjereni u (statističku) nužnost da posjeduju moralne slabosti? Ili da se vratimo još dalje u prošlost ljudskog iskustva, u smjeru ove Humeove primjedbe idu i znane kršćanske misli o tome tko će baciti prvi kamen, te o opreznosti u vezi sa strogim prosuđivanjem drugih, varijanta koja je navedena je kao moto ovog teksta. Odnosno, uzmimo još iz ove misaone tradicije i tvrdnju Aurelija Augustina o oholosti onih koji misle da su bez grijeha, pa time svojim temeljnim prijestupima dodaju još i ovaj (Augustin 1995, 259).⁹ Nadalje, kao zgodna literarna potpora za ovo isto mišljenje može poslužiti „test” kneza Miškina iz *Idiota* F. M. Dosto-

7 Izgleda da je tako nešto vjerovao Jeremy Bentham. Letwin 1998, XV.

8 Misli li on ovdje na usko moralne kvalitete ili na neke koje spadaju u drugu vrstu ljudskih vrлина i slabosti, npr. lijenost i proždrljivost, ili pak na sve njih? Vjerojatno posljednje, budući da je to najviše u skladu s ostalim spomenutim argumentima (ili indicijama?) koje spominjem.

9 Od svih pred kojima sam branio ovu svoju tezu samo je jedan poznanik ustvrdio da se njemu nema što drugo zamjeriti osim toga da se ponekad, možda, ružno ošišao. Ali o njemu od drugih baš i nisam tako čuo.

jevskog. Taj književni lik, naime, u jednom času predlaže da svatko od prisutnih javno ispriča najružniju stvar koju je u životu napravio i to baš ne nailazi na oduševljenje kod ovih. A ja ovdje pitam: koliko bi ljudi općenito bilo spremno biti iskreno kada bi ih se stavilo na takvu kušnju? Potpuno sam uvjeren da je ovo pitanje tek retoričko i da oko odgovora na njega nema velike dileme. Odnosno, da bi svatko tu imao ponešto za reći ali se to ne bi usudio. Iz toga se, uvjeren sam, vide dvije stvari: da svi moralno griješe i da ti grijesi nisu baš toliko neznatni kada ih treba skrivati. Ili ako se mogu pozvati na malo pučke mudrosti, odnosno na vic o dobrom čovjeku u raj u koji se nakon par dana suhe i jednolične hrane požalio Sv. Petru da ga takva oskudna prehrana ipak iznenađuje s obzirom na mjesto na kojem se nalazi, koje bi po svemu trebalo biti savršeno. Odgovor koji je dobio jest da se naprosto ne isplati kuhati samo za njih dvojicu. Moglo bi se reći da ova šala ipak proturječi mojoj općoj tezi, posuđenoj od Humea, da nitko nije moralno savršen jer je barem taj jedan čovjek dospio u raj. Ali ako netko slučajno i jest uvijek bio moralno dobar, možda je naprosto imao tzv. moralnu sreću da bude takav, odnosno nisu se ukazale okolnosti koje bi ga navele na nemoralno ponašanje i na to da pokaže i svoje loše strane.¹⁰ Ili uzmimo još možda, da se vratimo svakodnevnom iskustvu, činjenicu da se čini teškim čiste savjesti, tj. istinito, napisati posmrtni govor ako se držimo izreke da o pokojniku treba reći sve najljepše jer skoro nitko nije bio takav da mu se ne bi mogla pronaći poneka mana, a to je neprikladno uključiti u nekrolog. Zato će tvrdokorno istinoljubiv čovjek najradije izbjeći održati posmrtni govor ili napisati *in memoriam*. I bismo li zadržali ijednog prijatelja ako bismo o njima sudili moralistički¹¹ strogo? Teško da bi to bio slučaj s obzirom na to koliko smo svi puni mana i koliko smo ponekad skloni slagati, ne održati obećanje, učiniti nešto na štetu bližnjeg, njime manipulirati, ugrabiti neku atraktivnu priliku prije njega, itd. Oni koji imaju tako visoke standarde vjerojatno će ostati usamljeni i depresivni, tješeći se pritom tek (krivom) idejom o tome da su jedino oni onakvi kakvi ljudi trebaju biti. Štoviše, često se može čuti da bi život s takvom osobom, kada bi je bilo, bio nesnosno naporan jer bi nam neprekidno prigovarala. U moralnom pogledu moramo bližnjima puno toga progledati kroz prste a i oni, naravno, nama.

Konačno, za političare na dužnosti ili za kandidate koji su već na njoj bili moglo bi se – ako su prije stupanja na nju i uspjeli nekako ostati

10 O ovome podrobnije videti Nagel, 1979. Okolnost koja bi te njegove loše strane mogla iznijeti na vidjelo mogla bi biti i dolazak na vlast.

11 Pod „moralizmom” ne mislim na svako pozivanje na moral pri procjeni našeg djelovanja nego na takvo koje moralna razmatranja automatski primjenjuje na sve i sva, te to čini s velikom dozom strogosti i beskompromisnosti. Prozivanje političara o kojem govorimo djeluje mi kao izrazit primjer tog diskursa.

moralno ispravni – s razlogom pretpostaviti da za njih još više važi ovo što mislim da vrijedi za sve ljude. Naime, Toma Akvinski nije bez razloga tvrdio da dobar vladar, bez potrebe daljnjih propitivanja, zaslužuje vječno blaženstvo: ako ga moć koju je imao i velika iskušenja pred kojima se nalazio nisu naveli da moralno sagriješi, onda ga na taj put vjerojatno neće odvesti niti ništa drugo (Akvinski 1990, 87). S time je u skladu i stara uzrečica, a vole je koristiti i mnogi promatrači politike, koja kaže da ukoliko želiš vidjeti kakav je netko uistinu samo mu daj vlast.¹² Međutim, ne znam je li Sv. Toma doista vjerovao da postoji ijedan istinski kandidat za ovaj izravan put u raj. Daljnji razlog koji nas odvodi i dalje u tom smjeru jest to što političari moraju djelovati u okružju koje prije resi loša negoli dobra moralna reputacija.¹³ A kako kaže Richard Dawkins, ako znate nešto o okolišu ili sredini u kojoj je netko dugo i uspješno djelovao, onda vam to daje za pravo da zaključite i nešto o svojstvima te jedinice – tj. da ona ima značajke koje joj omogućuju opstanak u takvoj sredini (Dawkins 1997, 12). A ako je ta sredina po pravilu znana kao moralno problematična, onda to ima jasne implikacije za moralnu kvalitetu osobe iole dugovječnog i uspješnog političara.¹⁴ Ukratko, sve nabrojeno zahtjev za moralnom čistoćom čini skoro nemogućim i neispunjivim i to u pogledu skoro svih triju vrsta moralnih zastranjivanja koje ovdje smatram relevantnim. Gornja razmatranja usmjerena na ljudsku prirodu ukazuju na to da teško možemo biti bezgrješni čak i u privatnim životima, dok opažanja Tome Akvinskog i Dawkinsa toj težini dodaju i „nadgradnju”, tj. ističu nova iskušenja koja neke od naših sugrađana još uvlače i u ono što smo nazvali privatnim grijesima na javnoj funkciji te do prljavih ruku. I ako je uistinu točno da se tipični političari pokazuju moralno lošijim od nas ostalih (u što sumnjam), rekao bih da to može biti jedino stoga što samo oni mogu upasti u prijestupe ovih dvaju zadnjih kategorija, koji neminovno pružaju prigode za zla većeg obima.

Naravno, može se prigovoriti da je sve dosad navedeno tek pseudo-evidencija za koju tvrdnju o našim moralnim kvalitetama i da o tome

12 Slično misli i J. S. Mill, koji kaže (Mill 2000, 86): „Ako ovo govorenje [da su žene moralno bolje od muškaraca, nap. autora] služi bilo čemu dobrom osim možda kao muško priznanje da vlast ima štetan učinak: to je sigurno jedina istina u vezi s navedenom činjenicom... I doista je istina da je služenje, kada potpuno ne otupljuje, štetno i za roba i za robovlasnika ali manje za roba. Za moralnu je prirodu zdravije biti sputana samovoljom nego nametati svoju volju bez ikakvog ograničenja”. Moram priznati da se ovo zapažanje može iskoristiti i protiv moje glavne teze, kako je dosad formulirana: ako ljudi dolaskom na vlast mogu postati opasni, onda treba dobro paziti koga ćemo na nju pustiti a čini se da su tu najsumnjiviji baš oni pojedinci koji su već ranije pokazali neke moralne slabosti. Na ovo pokušavam odgovoriti u prvom pasusu 5. odjeljka.

13 Vulgarna i veoma često citirana naša pučka mudrost kaže: „Politika je kurva”. Ne znam imaju li drugi jezici nešto poput te izreke.

14 To sigurno nitko nije snažnije izrekao od Machiavellija (1985, 125–26): „... među tolikima koji nisu dobri mora propasti čovjek koji hoće da u svemu postupa kako je dobro”.

kakva ljudska priroda uistinu jest može prvenstveno odlučiti pažljivo empirijsko istraživanje. U načelu se teško ne složiti s ovom posljednjom konstatacijom ali ne i s prvim dijelom te kritike. Naime, praktički sve rečeno (a vjerojatno bi se moglo naći još mnogo toga u tom duhu) odražava naše bogato iskustvo o vlastitoj nam moralnoj naravi. Dapače, neki filozofi smatraju da je opća moralna nedostatnost ljudi i previše očita da bi je trebalo posebno dokazivati. Tako npr. John Kekes kaže: „Jasno je da zle radnje prevladavaju i da su odgovorne za mnoge ljudske patnje” (Kekes 1997, 27–8)¹⁵; te „Svi će razumni ljudi priznati da zlo, u smislu koji je upravo razjašnjen [tj. kao rezultat ljudskih radnji] prevladava”. (Kekes 1998, 72)¹⁶ Po njemu, jedino o čemu u tom kontekstu treba pričati jest zašto se to dešava, tj. zbog čega među ljudima prevladava nemoralno djelovanje.

Okrenimo se sad drugom bitnom razmatranju u ovom kontekstu. Naime, treba se upitati zašto postoji neka politička funkcija, što je njezin cilj? Nije li to uspješno obavljanje nekog više ili manje precizno određenog posla, npr. vođenja cijele zemlje, nekog užeg nacionalnog resora (kulture, obrane, znanosti) ili neke manje zajednice unutar nacije i nekih njenih resora, baš kao što je posao liječnika da nam uklanja zdravstvene tegobe, nastavnika da nam prenosi informacije i olakšava njihovo usvajanje a postolara da proizvodi solidnu obuču? Već je Platon smatrao da politika zahtijeva ekspertizu, da je ona posebna vrsta znanja koje ne može svatko imati budući da ono traži i poseban talent i dugotrajan trud da bi se do njega došlo. Naravno, pogriješio je u tome što u politici nije vidio ništa osim znanja, makar i najviše kategorije, jer se aktivnost političara prije svega sastoji u prosudbi između različitih vrijednosti, procjeni rizika i određivanju ciljeva. Znanje, naime, daje odgovore tek kad odredimo za kojim ćemo ciljem krenuti. Kako ističe Simon Blackburn:

15 Istina, Kekes ne smatra da baš svi ljudi imaju problema s moralom budući da dopušta postojanje tzv. moralnih svetaca. Ali naglašava (ibid. 33, kurziv moj): „Unutrašnji život ogromne većine ljudskih bića jest borba u kojoj sebičnost, okrutnost, pohlepa, zavist, mržnja i sl., na jednoj strani, te ljubav, pristojnost, sažaljenje, ljubaznost i sl., na drugoj, predstavljaju ratnike neupućenih vojski koje se sukobljavaju u tami. Takvi su ljudi izvor zla: pokvareni na određene načine i u određenim okolnostima a vrli u drugim, *ljudi poput većine nas*”. Inače, jedan od stupova Kekesove kritike liberalizma jest da ukoliko uklonimo prepreke slobodnom ljudskom djelovanju i povećamo autonomiju pojedinaca, za što se (egalitaristički) liberali zalažu, rezultat će biti još više zla u svijetu a ne manje.

16 Opet valja priznati da Kekes, ne baš sukladno mojim idejama, tvrdi da uklanjanje zla u svijetu traži da i te kako pazimo na moralne kvalitete političara, nastavnika i drugih pojedinaca koji imaju utjecaj na stavove i ponašanje ostalih građana (ibid. 79–80) ali naposljetku ipak zaključuje (ibid. 89–90): „Političke institucije dizajniraju i u djelo sprovode ljudi čija sklonost tomu da čine zlo vjerojatno nije niti jača niti slabija od iste te sklonosti kod ostalih ... Koja god uređenja ljudi stvorili, ona su osuđena odražavati njihova nagnuća i budući da je nagnuće činjenju zla jedno od njih sva će takva uređenja uvijek biti nesavršena”.

Ali kod odluka koje političar mora donijeti ciljevi ne moraju biti i često nisu fiksirani. Problem jest u tome da ukoliko idete za jednim ishodom, tada je to i to način da ga postignete, ali ako idete za drugim onda trebate koristiti neki drugi način – no problem je odrediti za kojim ciljem ići. Ako želite dobit onda idite u rat; ako više vrednujete živote svojih građana onda nemojte ratovati. Vladar mora napraviti hijerarhiju mogućih ciljeva, ali tu mu nijedna struka ne može pomoći. U toj točki je razum [a znanje se zasniva na njemu, nap. autora] nijem. On može reći kojim putem ići ako je cilj taj i taj, te koji su tu rizici, ali ne može izabrati sam cilj ili reći koliko je važno izbjeći uključene rizike. (Blackburn 2006, 87–8)

Dakle, poslovi političara u temelju se svode na donošenje lakših ili težih odluka (npr. u što investirati proračunski novac i kojim točno sredstvima uopće doći do njega, da li ući u neki rat, sklopiti određeni savez, itd.), koje počivaju na faktorima koje spominje Blackburn, ali i na mnogočemu drugom kao npr. na balansiranju između različitih zainteresiranih i neusklađenih, pa čak i suprotstavljenih interesnih grupa, čime se u konačnici cijela šira ili uža zajednica usmjerava u ovom ili onom pravcu. A po riječima Jona Elstera:

Neki ljudi bolji su od većine nas pri integriranju ogromne količine difuznih informacija s različitim stupnjevima važnosti u jednu opću prosudbu. Oni posjeduju neuhvatljivu sposobnost suđenja. Uspješni generali, biznismeni i političari je imaju i baš zbog toga uspijevaju. Najbolje što mi ostali možemo postići jest da uočimo da tu sposobnost nemamo i da naučimo ne vjerovati svojim intuicijama. (Elster 2007, 128)¹⁷

Uz ovo spomenuto baratanje informacijama i sposobnost da se odvagne između svih ili većine vrijednosti do kojih držimo a koje su uključene u danu situaciju – tj. da se odredi kojima od njih dati prednost a koje žrtvovati i u kojoj mjeri (što se mijenja od prilike do prilike) – moramo još dodati i brojne druge poželjne osobine za obavljanje političkih funkcija. Među njih svakako spadaju čvrstina, odlučnost, inteligencija, brzina odlučivanja, dobra intuicija – brz i točan uvid u određenu činjenicu ili situaciju, u ono što doista leži pred nama (to ovisi o tome da se prema stvarima odnosi individualno a ne apstraktno i teorijski), sposobnost za dobru procjenu ljudi (i suradnika i protivnika), razne socijalne vještine – kao što su one potrebne za pridobivanje lojalnih suradnika ili umirivanje potencijalnih protivnika (Bobbio 1990, 152–3, o trgovanju s biračima i drugim strankama). Nadalje, tu su još i neke dodatne potrebne kvalitete političara koje se odnose na njihov temperament: oni ne smiju biti previše impulzivni i razdražljivi, previše nagli i lakomisleni, te slično tome (Mill 2000, 68–71). Ukoliko imaju kakav manjak na tome planu, te recimo daju oštre

17 Ovo je jasna i dobra formulacija protiv prigovora da su (valjani) političari lako zamjenjivi.

i brzoplete izjave, lako mogu upasti u nepriliku s javnim mnijenjem ili sa svojim kolegama koji predstavljaju druge stranke ili države, a time u nevolje uvući i one koje predstavljaju. Bilo bi još dobrodošlo da barem političar na vodećoj funkciji bude, ako ne već narodski čovjek, onda barem netko tko ima dovoljno razumijevanja i senzibiliteta za ono što misli i osjeća prosječan građanin a ne da funkcionira kao neosjetljivi, hladni elitist ili intelektualac bez dodira s društvenom realnošću. I izražavanje bi mu trebalo biti svima razumljivo a ne pretjerano učeno. Tako bi vjerojatno imao i poštovanje i potporu najširih slojeva građana, te time lakše provodio razne mjere od kojih bi neke mogle biti i nepopularne – jer na neugodnu operaciju za kojom još ne vidimo potrebu lakše pristajemo ako vjerujemo liječniku koji nam je savjetuje.

Ukratko, ima jako puno toga što bi valjan političar morao moći izvesti i kakav bi trebao biti da može uspješno obavljati svoju funkciju. Zar je zadatak političara da, osim svega ovoga, bude i svetac ili moralni uzor (idol, heroj), kako bi to moglo izgledati na temelju zahtjeva za njihovu neporočnost? Nisam baš siguran da je tako. Nisu li ovi vanmoralni uvjeti već dovoljno (ili čak previše) zahtjevni te je teško naći nekog tko ih sve zadovoljava?¹⁸ Ako je tako, onda dodavanje beskompromisnih moralnih zahtjeva samo pogoršava stvari jer tako tražimo karakteristike koje (gotovo) nitko ne može imati. Međutim, ako nađemo čovjeka koji ima ove rijetke i izuzetne vanmoralne sposobnosti za političke funkcije, ili većinu njih, ima li se smisla odreći njegovih teško dosežnih usluga ukoliko nije i moralno čist ili čak besprijekoran? Zar bi nam bolji bio običan čovjek koji bi postupio po devizi „da mi je vlast samo na tri dana”, čak i da se radi o takvom koji bi zasigurno završio u raju, poput lika iz ranije navedenog vica? Bismo li radije htjeli da nas vodi netko te vrste? Teško da bi itko razuman na to pristao. U drugim se područjima života ljudi zasigurno ne odriču tako lako nekoga tko dobro, ili čak odlično, obavlja neki posao a ima neku veliku moralnu manu ili više njih (npr. kirurg koji je obiteljski nasilnik, ženskar, srebroljubac, podmitljiv ili nešto drugo; vrhunski nogometaš ili dokazano uspješan nogometni igrač koji lažima štiti korumpirane menadžere – teško da bi takvog pojedinca njihove ustanove ili klubovi otpustili). Radije ga nastoje držati pod kontrolom, te pokušavaju iznaći načine na koje će te mane što manje utjecati na obavljanje posla i neće oštećivati osobe oko njega. Uzmimo pokoji (grubi) povijesni primjer za to. Komunisti su, u svim zemljama gdje su dolazili na vlast, često uzimali u službu ljude koji su im bili ideološki strani, pa i mrski ili su čak ranije radili protiv njih, jer su uvidjeli da nemaju drugih, jednako dobrih stručnjaka za te poslove. Ili,

18 Malo je vjerojatno da je moguće da netko ima baš sve te odlike, no moguće je da nam u politici bar ponekad trebaju i ljudi sa skroz suprotnim karakteristikama, tj. da istodobno trebamo i golubove i jastrebove.

usprkos vjeri u posvemašnju inferiornost Židova, nacisti su koristili njihove vješte ljude za sofisticirane poslove koje sami nikako nisu mogli tako dobro izvesti, npr. za tiskanje lažnog novca zapadnih saveznika, o kojemu govori film *Krivotvoritelji*. Zapravo, skoro je svaka vlast koristila vješte iiskusne osobe iz ranijih režima da za nju obave neke stvari. A postojali su tzv. ljudi „za sve režime” kao npr. knez Talleyrand (Harari 2015, 130).¹⁹ Jesu li svi ti vlastodršci grijeshili, ako stvar gledamo s pozicije političkog pragmatizma? Prije se čini da im je angažiranje takvih kadrova i te kako pomoglo da se održe na vlasti i ostvare ono što su naumili. Naravno, netko bi mogao reći da se u svim ovim primjerima radi o autoritarnim režimima, zasnovanim na problematičnim moralnim osnovama, no da liberalne demokracije moraju imati druge, strože kriterije. Međutim, čini mi se jako malo vjerojatnim da uspješnost obavljanja poslova – uključujući i onih političkih – ima puno veze s moralnim čistunstvom ljudi. Pogledajmo samo tko u demokracijama vodi npr. tajne službe.

Dva dosad navedena razmatranja trebala bi nas, vjerujem, navesti barem na ublažavanje našeg moraliziranja o bilo kojoj osobi koja se bavi politikom ili to tek nastoji. Prvim se htjelo pokazati da naprosto nijedan čovjek, ma koja mu god bila profesija i ma gdje bio, nije i teško može biti u potpunosti moralno besprijekoran. Stoga, kada bismo tvrdoglavo htjeli političara o kojem se baš ništa moralno problematično ne bi moglo otkriti vjerojatno nikada ne bismo imali niti jednog – baš kao što bi nas insistiranje na znanstvenoj teoriji koja nema nikakav nedostatak ostavilo bez ijedne od njih.²⁰ Valja naglasiti da se ovaj argument može razumjeti i drukčije, naime kao da se htjelo reći da je licemjerno osuđivati drugog ako sam imaš neku mrlju i da to, stoga, tada nemaš ni pravo činiti. Ali kako god bilo s time, taj me aspekt ovdje ne zanima.²¹ Drugo razmatranje imalo je za cilj ukazati na to da političke funkcije nisu pozicije moralnih uzora i učitelja, od kojih bi se (valjda)²² moglo očekivati da žive u skladu sa svojim

19 Machiavelli, pak, vidi još jedan probitak koji vlastodršci mogu imati od ovoga (1985, 136): „Reći ću samo to da će vladar one ljude koji su mu u početku vladavine bili neprijatelji, a takvi su da im je potrebit oslonac da se održe, neobično lako privezati uza se: oni su toliko više prisiljeni da ga vjerno služe koliko vide da im je nužno da svojim djelima izbrišu loše mišljenje koje se o njima stvorilo. Tako vladar izvlači mnogo više koristi od njih nego od onih koji mu služe bez ikakve bojazni pa stoga zapuštaju njegove poslove”.

20 Kako negdje kaže Imre Lakatos: „Sve su teorije rođene falsificirane”. Koliko znam, ovu tezu nitko nikada nije osporio. Naravno, ne mislim da je s ljudima baš *doslovno* isto kao i s teorijama, tj. da je istinita ona Augustinova (1982, 13): „Jer nitko nije čist od grijeha pred Tobom, čak ni dijete koje je proživjelo jedan dan na zemlji”.

21 Jedna od rijetkih ozbiljnih diskusija o tome može se naći u Cohen, 2006.

22 Veliko je pitanje jesu li i oni sposobni tako živjeti. Nije li opće poznato da su svi stoički mudraci priznavali da nisu uspjeli dosegnuti svoj ideal? A to definitivno nije uspjelo niti kasnijim moralistima s velikim zahtjevima npr. Peteru Singeru. Zgodan literarni prikaz te nemoći može se naći u romanu *Iz prve ruke* Joyce Caryija. Istina, tvrdnja koju ovdje doka-

naucima. One su posvećene drugim zadacima i ne vjerujem da uopće traže da ih zauzimaju ljudi kojima se nema što moralno prigovoriti. Međutim, mislim da se moja pozicija može dodatno pojačati i proširiti dvama daljnjim razlozima koji se dotiču samo onih koji su već neko, duže ili kraće, vrijeme profesionalni političari ili su to već bili. Njima se, naime, ne traže samo nepodopštine koje su počinili van svoje funkcije nego i one koje su napravili u okviru nje (tj. grijesi s desne strane moje tablice). Ali sve što ću o tome napisati ima posljedice po ono što se može očekivati i od onih koji tek prvi puta stupaju na političke položaje.

4.

Prvi od tih razloga upućuje na slijedeće. Ako mnogobrojni građani sve prije no rijetko izigravaju porezne propise, zlorabe uvjete propisane za primanje socijalne pomoći i za razne dobrohotne mjere poput subvencioniranja hrane i stanovanja, zaštite od ovih ili onih nedaća, te razne druge tipove državnih usluga, lažiraju bolovanja i slično tome,²³ zbog čega ne smatramo razumnim inzistirati da su ti propisi, mjere i uvjeti sasvim ispravno postavljeni i da treba mijenjati ljude koji ih zloupotrebljavaju²⁴ već, suprotno tome, te propise, mjere i uvjete težimo tako preformulirati

zujem jest da ljudi teško mogu izbjeći nemoral dok se u ovim primjerima često radilo o tome da ti moralisti nisu mogli živjeti po svojim strogim idealima, tj. po nečemu što predstavlja supererogaciju: primjerice da ne budu potreseni zbog neke nesreće ili da doniraju potrebitima cijeli dio svoje zarade koji im nije nužan za preživljavanje. Međutim, osobno vjerujem da su zakazali i u mnogo čemu drugome što ne doseže tu razinu.

23 Poznati primjeri ovih pojava su npr. novčana pomoć samohranim majkama, osiguranje od nezaposlenosti, nadoknada stočarima za životinje uginule od bolesti, poljoprivredni poticaji, određivanje maksimalnih cijena smještaja u doba raznih kriza, itd. Što se nevolja s davanjem novčane pomoći tiče, razrađen je model tzv. dileme socijalne pomoći po kojem ništa što se pritom napravi ne može ispasti dobro. Većina ovih pojava svodi se na ono što bi ekonomisti nazvali moralnim hazardom ili fenomenima u kojima treća strana plaća račun (Friedman 1992; Murray 1994). Valja usput primijetiti da ove pojave daju podršku tezi iz prve točke, tj. pokazuju moralnu slabost ljudi i koliko je rasprostranjena, te pogotovo osporavaju tezu onih koji misle da su političari čak i moralno gori od ostalih. Osim toga, zar se biračko tijelo rukovodi moralnim razlozima? Upravo suprotno: ono često podržava (očito moralno problematične) političare zbog svojih čak i veoma sitnih interesa, npr. malih dodatka plaćama i mirovinama. Današnji političari najčešće su populistij jer uočavaju da na vlast mogu najlakše doći (ili bez toga uopće ne mogu) ako podilaze zahtjevima masa koje si obično žele što lakše osigurati ono do čega im je stalo. Hayek je (1993, vol. 3, 52) neumorno isticao kako su brojne fiskalne mjere sračunate na to građani vjeruju da će za ono što oni žele platiti netko drugi, primjerice da će se sportski objekti u njihovom gradu izgraditi na trošak ostatka države. A opća slika politike nije ona gdje se biraju političke konstelacije koje su najmoralnije nego one koje najviše pridonose onome što većina misli da joj je u interesu, makar to bilo i na štetu drugih.

24 Ovo su, u vidu tzv. preodgoja, poduzimali neki revolucionarni ili vjerski režimi, ali to je prije završavalo katastrofom ili čak pokoljima građana negoli nekim uspjehom.

(ili od njih potpuno odustajemo) da ne mogu biti lako zlouporabljani? Zašto činimo tako, dok se u slučaju političara misli da uloge za koje se natječu moraju ostati fiksno definirane, tj. da oni moraju igrati po pravilima koja ne treba mijenjati (dominantna vizija jest: političar mora nesebično raditi za javno dobro), i da umjesto iskvarenih treba dovesti druge, nove ljude koji te uloge i pravila neće zloupotrijebiti? Nije li tu razumnije postupati isto kao i u tim ranije navedenim slučajevima, tj. prilagođavati pravila igre za političare materijalu od kojeg nositelji tih pozicija moraju biti nužno napravljeni? Može li se, naime, razumno očekivati da političari budu moralno bolji od ostalih ljudi, da budu neka posebna ljudska vrsta koja neće gledati kako da izvrda svrhu pravila i da ih okrene na svoju korist? Moralist na politiku gleda isključivo kao na kadrovsko pitanje, tj. ne želi revidirati svoj jednostavni i rigidni sustav pravila i ukloniti njegove slabosti nego čeka „pravu” osobu kojoj će se povjeriti odgovorna funkcija i koja će zaboraviti svoj interes i raditi samo u javnu korist. Ali to ide protiv cijele tradicije realističke političke misli koja je na razne načine, npr. federalizmom, sustavima uzajamnih kontrola i ravnoteža, trodiobama vlasti i sličnim mjerama, nastojala i donekle uspijevala iznaći načine na koje se mogu spriječiti zloupotrebe političke vlasti. Bliže našem problemu, ne bi li bolje bilo npr. nekako plaćati gradonačelnike i druge političare ne fiksno već po uspješno obavljenu poslu, kao npr. konobare u Americi koji žive od napojnica koje neće dobiti ako nisu bili uslužni i pristojni prema gostima, pa bi tada i politička korupcija bila manja? Političari u Singapuru navodno su plaćeni prema svojem uspjehu u poticanju ekonomskog rasta, pa stvari s njima, kažu, stoje bolje otkad je uveden taj sustav (Harari 2017, 219). Milton Friedman na srodan način gleda lokalne vlasti, tj. one pojedinih saveznih država SAD-a, te smatra da je tu najbolje „glasovati nogama”, tj. otići odatle ako vam ne odgovara kako se njima upravlja, čime tamošnji političari gube porezne prihode dok ih oni iz država u koje nezadovoljnici odlaze dobivaju, pa onda i ovi prvi moraju nešto promijeniti kako ne bi izgubili „klijente”. U istom su tonu sročene i ekonomske teorije demokracije Schumpetera i Downsa (Friedman 1992; Schumpeter 1981, 297–386; Downs 1957, 3–74). Svi ovi primjeri pretpostavljaju da političare treba čvrsto držati na oku i ne vjerovati im, tj. da valja misliti da oni neće baš biti moralni na javnom planu, ali da ih se može stisnuti i navesti da se bolje ponašaju kada se na njihove interese stavi prikladan pritisak ili doda kakva „mrkva”. Moralistička pozicija, pak, samim pozivanjem na potrebu da političare motri „unutrašnji policajac” pokazuje da je postojeća kontrola funkcionera, koja je u moći građana, manjkava. A slabo je vjerovatno da ta „unutrašnja uzda” može funkcionirati u doba kad su se religije u svom stvarnom utjecaju na ljudske umove znatno povukle i kad se njihovi svemogućí bogovi, koji „ispituju srca i bubrege” te baš sve vide, čine

prilično mrtvim, tj. takvima da ih malo tko uzima dovoljno ozbiljno. Neka političari otvoreno budu poduzetnici na planu svoje djelatnosti, u smislu da svi znaju da oni uglavnom rade za svoj a ne za javni interes, koji bi time bio tek usputna posljedica prvog, pa da dobijemo situaciju „privatni poroci, vrline javne”. Štoviše, čak je i vjerojatno da nepostojanje takvog gledanja na njih i prikladnih mehanizama za prakticiranje te vizije stvara više političkog nemorala (naše druge vrste) negoli bi ga inače bilo. Drugačija bi pravila neizbježno sebično ponašanje dopustila i kanalizirala u podnošljivijem smjeru. Sada se npr. ne žalimo previše na tvrdnje nastavnika da slabo rade i nemotivirani su jer su im plaće male. No, oni ništa manje od političara „krađu”, u smislu da drže pozicije na kojima bi njihovi nezaposleni kolege možda bili bar malo radišnji i da trate vrijeme učenika. Primijesimo to i na političare: bar ponekad kada uzmu dio proračunskog novca za sebe, zapravo se ilegalno nagrade za napor i gnjavažu kroz koje su morali proći da za interes javnosti nešto obave. I tada ih prozivamo i progonimo. Ali da im je nagrada proporcionalna učinku morali bismo sankcionirati tek one koji su se „nagradili”, pa čak i samo primili redovnu plaću, a da nisu ništa značajno obavili. Ukratko, ovo razmatranje upućuje na to da nešto što po sadašnjim mjerilima predstavlja zloupotrebu političke funkcije u privatne svrhe po ovim revidiranim to više ne bi moralo biti takvo. Time bi sve moglo funkcionirati bolje i zdravije, a mogla bi se i sačuvati početna formulacija zadnjeg od moja tri uvjeta.

Posljednje i najbliže najpoznatijoj raspravi o moralu u politici, jer na ovoj točki kročimo na teren ‘prljavih ruku’, ne uzima li moralističko gledanje na politiku tu aktivnost prejednostavno, kao nešto što se mora vladati po relativno jednostavnim kanonima morala dok je, zapravo, svaki političar prisiljen činiti stalne kompromise, trgovati, oklijevati s odlukama i slično tome ukoliko želi polučiti uspjeh pri obavljanju svog posla – a to je najveći mogući prosperitet njegove zajednice u danom trenutku? Međutim, velik dio takvih ne-baš-moralnih djelovanja javnost percipira negativno i zbog toga ona političara često mogu koštati njegove pozicije, baš kao i u slučajevima koji su bili predmet razmatranja na prethodnim stranicama. Uzmimo npr. pitanje korištenja manjinskog pisma na natpisima javnih ustanova u gradu u kojem je ta manjina dosta brojna ali je većina krivi za neka ranije počinjena zla ili, pak, pitanje nacističkog pozdrava u naselju gdje je bio zloglasni koncentracioni logor ali koje su u nekom drugom razdoblju predano branili vojnici koji su se pozivali na takve parole i bez kojih bi, možda, ta obrana bila neuspješna.²⁵ Nije li često bolje odustati od jednostrane odluke o takvim kontroverznim pitanjima koja će, u prilog koje god strane bila riješena, nužno ostaviti duboke podjele između građana (jer se

25 Vjerujem da bi za ilustraciju jednako dobro poslužio prijedpor oko toga kako definirati obitelj, te brojne druge čarke između raznih ideološko-političkih opcija.

tu tvrdoglavo razilaze) i radije lukavstvom²⁶, trgovinom, odugovlačenjem²⁷ ili skretanjem pažnje na druge, trenutno važnije teme²⁸ izbjeći izravno odlučivanje o tome? Vjerujem da je nerijetko tako. Primijetimo ovdje i to da su neki političari dobri samo u nekim od tih manevarskih vještina i previše se oslanjaju na njih dok nam je zapravo potrebna osoba, ako takva uopće postoji, umješna ne samo u svim tim trikovima, ili barem u što više njih, već i sposobna procijeniti kada koji od njih primijeniti. Istina, sve ovo bi moglo zvučati kao da implicira relativizam o moralnim pitanjima, za koji sam u uvodu rekao da ću pretpostaviti da ne važi i da se svi slažemo oko moralnih stvari, no možda i ne nužno. Jer lako bi moglo biti da kompromise i trgovinu treba poduzimati čak i ako postoje moralno općeprihvaćeni odgovori na ovakve dvojbe koje političar mora razmrsiti, kao što npr. osobno smatram da su nacizam i sve što je uz njega vezano krajnje moralno loši, ukoliko bi opredjeljivanje za neki od suprotnih odgovora potenciralo podjele među građanstvom i možda vodilo teškim posljedicama koje se još daju izbjeći. A netko tko može napraviti takve kompromise i trgovine mora imati neke karakteristike koje ne bismo bez ostatka smatrali moralno pohvalnim, kao npr. mimikriju, lukavstvo i sposobnost manipuliranja drugima. Građanski mir (kao *modus vivendi* a ne kao preklapajući konsenzus) može u mnogim situacijama biti veća vrijednost od principijelnosti i promoviranja moralnih istina ukoliko je u tim trenucima prijetnja da ga se izgubi veća od prijetnje da će neka negativna ideologija pobijediti. Ludo je tražiti pravdu i istinu, makar i svijet propao. Ali ponekad, opet, treba i riskirati taj mir da bi se postiglo nešto važnije, obranila neka vrijednost od koje u tom trenutku ne smije biti odstupanja²⁹ – pa dobar političar

26 Zgodan primjer političke lukavštine koja je brzo i glatko eliminirala problem jest manevar jednog političara s udrugom koja nije dopuštala da se s prometne ulice uklone prepreke koje je ona držala spomenikom. Političar je udrugu pohvalio i podržao, nasuprot brojnim kritičarima, te je njenim članovima za nagradu organizirao izlet, no te je prepreke uklonio dok su bili na njemu. Zbog sličnih vještina tog aktera i njegove navodne radinosti, jedan mi je prijatelj iz druge regije rekao da bi želio da dotičnog gospodina osude zbog njegovih nepodopština ali da mu kazna bude gradonačelničko mjesto u njegovu gradu.

27 Po jednom određenju, politika je umijeće odgađanja odluka sve dok te odluke ne postanu nevažne (tj. dok problemi ne ispare). I šteta je da, koliko je meni poznato, ne postoji neki novi Machiavelli koji bi razradio popis i detalje tih nužnih ali ne-baš-moralnih strategija za liberalno-demokratsko doba, u kojem su one (srećom) puno blaže no u stara vremena. Za poneku od njih videti Ricker 1986.

28 Poznati eksperiment socijalnih psihologa kod tzv. Razbojničke špilje predstavlja „klinički” uspješan slučaj ove strategije (Fischer 1990).

29 Ovakve prigode Leszek Kolakowski naziva (1964, 135): „Elementarne situacije; to su one situacije u kojima zamire taktika, tj. takve ljudske situacije prema kojima naš moralni odnos ostaje nepromijenjen bez obzira na okolnosti u kojima se te situacije ostvaruju... U elementarnim situacijama prestaje važnost nedosljednosti. Tu se odjednom sukobljavamo sa dvovalentnim svijetom”.

mora imati sposobnost ocijeniti kada treba poduzeti ovo ili ono od toga. Mislim da i dalje u politici trebamo lisicu i lava, ali radije većinom lisicu. A sad je već, vjerujem, više nego očito da su to i više nego zahtjevni uvjeti koji se izuzetno rijetko ispunjavaju u jednoj osobi.³⁰

5.

Ovo su bili izravni ili pozitivni argumenti za moju tezu. Treba im dodati i neke negativne argumente ili kritiku kritike, odnosno pobijanje argumentata onih koji tvrde da samo moralno besprijekorni ljudi trebaju postati političari, ako takvih argumenata ima. Malo ih se nudilo, barem u nekoj razvijenoj formi, a još je kudikamo teže o tome naći neku iole razvijenu i solidno branjenu teorijsku poziciju. Zato sam dosad kritizirao ustaljenu praksu i opće mnijenje jer za precizniju, brižno formuliranu tezu onih na suprotnoj strani niti ne znam. Uspješno bi pobijanje njihovih mogućih prigovora predstavljalo dobitak za moje stajalište jer bi se tako pokazalo da oponent nije uspješan. Na primjer, ono što se u tom kontekstu često čuje jest da privatni grijesi ukazuju na karakter političara koji bi se pokazao, te vjerojatno još i pogoršao, i na političkoj funkciji ili, pak, da to šalje lošu poruku ostalim građanima od kojih se traži da poštuju pravila i zakone. Prva od ovih tvrdnji, mislim, pada u vodu zbog mog trećeg uvjeta koji traži blokiranje barem većine pokušaja zloupotrebe položaja, što u demokratskim društvima nije neizvediv zadatak. Ali zaoštrimo još malo tu tezu mojih protivnika uz malu (i nadam se, prividnu) pomoć Arthura Schopenhauera. On je smatrao da su karakteri ljudi nepromjenjivi, da onaj tko je nešto učinio to će učiniti iznova i da baš svi mi ostajemo isti cijelog života (Schopenhauer 2005, 50–2). Ako je ta tvrdnja istinita, ona naizgled upućuje na to da treba maknuti političare koji su negdje i nekad nešto zgriješili. Ali to ne slijedi nužno, čak i ako prihvatimo takvu pretpostavku. Jer, kao prvo, ova rasprava ponajprije upućuje na njihove prekršaje u svojstvu privatne osobe a ne toliko na one u javnom ruhu – kojima kani malo smanjiti raspon ali ih i većinom želi oštro sprečavati. U tom bi se smislu njihova loša ćud iskazala većinom tamo gdje nam, kao zajednici, ne bi činila štetu. Kao drugo, čak i ako karakteri ljudi jesu stalni, te čak i ako se grijesi političara (a time i njihov karakter) ne mogu tek tako odvojiti od njihove funkcije, Schopenhauereva pozicija dopušta da se ostvari drugačija konstelacija

30 Ukoliko takve osobe nema, ne ukazuje li to samo još jednom na činjenicu da su vješti političari rijetki i nikako tek olako zamjenjivi? Spomenute vještine ukazuju na dodatne, rijetke sposobnosti koje trebaju krasiti uspješnog političara. Zar se lišiti čovjeka koji ih ima? Istina, vjerojatno se u realnosti trebamo osloniti na više pojedinaca koje odrađuju sve spomenuto ali ipak jedan od njih treba imati središnje mjesto i posjedovati neke ključne političarske „vrline”. Kako kaže Machiavelli (1985, 141): „Vladar koji po sebi nije mudar ne može biti dobro savjetovan”.

motiva i da se time postigne da isti karakter, u prikladno promijenjenim okolnostima (npr. u slučaju da smo dodali kazne i nagrade, te time promijenili poticaje), postupi drugačije nego kad te vanjske faktore nismo izmijenili. Druga od gornjih oponentskih teza pada zbog mog zahtjeva da svi plate za svoje povrede pravila. Primjerice, funkcionar koji je plagirao neko akademsko djelo ili kupio diplomu tako ne bi postao loš primjer za studente jer bi, ako se dokaže da je doista plagijator, odnosno da nije zaslugom stekao kvalifikaciju, izgubio akademske titule do kojih je došao temeljem tih prijevara. A oni bi mogli očekivati isti tretman, bez da se mogu pozivati na ikakav izuzetak, mada bi mogli doći na tu političku funkciju ukoliko bi imali njegove (pretpostavimo da ih ovaj doista ima) organizacijske sposobnosti. Međutim, u tom smislu i skroz ispravan dužnosnik bi trebao otići s pozicije ako je npr. omogućio da se zbog nekakvog animoziteta ukine uspješna akademska ustanova i umjesto nje formira nova s viškom zaposlenih kadrova dvojbene kvalitete, jer time bi stanje u svom resoru promijenio s boljeg na gore. Toliko o ta dva često spominjana razloga za isključivanje iz političke igre onih koji su negdje nešto moralno zabrljali. Kao protuudar općem moralizmu u vezi s politikom mogla bi se ovdje još navesti i slijedeća opservacija. Nemoralna djela političara, kada se združe s čvrstim vjerovanjem i insistiranjem javnosti da ih oni nikako ne smiju počinuti, često dobro dođu onima koji su im nadređeni ili stoje negdje u sjeni da ove drže u poslušnosti, te da ih navode da postupaju onako kako te više pozicionirane i/ili manje vidljive osobe žele. Ako političari na to ne pristanu, njihovi „kontrolori“ te informacije puštaju u javnost i, kakav je već uvriježeni običaj, to dovodi do njihove smjene. Takav bi odnos, moguće, postao manje značajan i donosio bi manje štete ako funkcionare ne bismo tako lako smjenjivali zbog raznih privatnih nepodopština i ako bismo smanjili opseg ono što smatramo nedjelom na funkciji.³¹ Ukratko, ovo su načini pomoću kojih mi je dosad palo na pamet braniti svoju glavnu poziciju. Sigurno sam previdio i neke druge stvari koje bi mogle pomoći njenoj obrani, ali svakako i razne poteškoće koje opterećuju ono što sam dosad rekao. Ali evo malo i takvog materijala.

Prvo, činjenica jest da se optuženi političari od optužbi uvijek brane tvrdnjom da su neistinite, ukoliko to mogu. Znači li to da i oni sami priznaju toliku relevantnost moralnosti za obavljanje političkih uloga, baš kao i njihovi kolege koji ih optužuju, ili im je (objema) važno tek to što građani tako misle budući da im politički opstanak ili dolazak na položaj ovisi o tome mišljenju? Moguće je i jedno i drugo,³² ali to ne dokazuje baš

31 Inspiraciju za ove misli dao mi je film *Levijatan* Andreja Zvjaganiceva.

32 Jedan se političar tako nije branio od optužbe da je jednom davno relativizirao zlo fašističkog koncentracionog logora zbog tadašnjih strateških razloga nego se odmah povukao s položaja počasnog člana udruge antifašista.

ništa o vrijednosti takve procjene. Čak i da optuženi političari vjeruju u relevantnost morala za obnašanje funkcije, mogli bi biti u krivu. I nije jasno zašto bi veću težinu trebalo pridati onome što misle optuženi od onog što vjeruju tužitelji, kako to ovaj prigovor pretpostavlja. Drugo, možda političar ipak ima zadatak biti ne samo uspješan na svojoj funkciji nego i poslužiti kao moralni uzor za odgoj građana. Ljudi gledaju na političare i postaju im slični. Ako su ovi posljednji loši, ohrabrit će i druge da budu generalno takvi. Čak ih nerijetko obožavaju i možda za time imaju istinsku potrebu, pa su loši uzori na vlasti put ka općoj moralnoj iskvarenosti društva. Osim onog što sam već rekao, tj. da takvo što smatram neispunjivim uvjetom, na ovo mogu odgovoriti još i čvrstim osobnim uvjerenjem. Moj je pogled na politiku ciničan: uvijek je bila većinom nepoštena i takva će ostati, pa se s time valja pomiriti i iz toga izvući najviše što se može. Eventualno bismo mogli zagovarati dvoslojni moral, kao npr. kod Henry Sidgwicka ili R. M. Harea, pri čemu bi prvi sloj bio javan i propovijedaao ono što se traži od neprosvijećenih, dok bi drugi bio kritički i rezerviran samo za upućene u srž stvari. Drugim riječima, u tome bi duhu trebalo javno propovijedati moralnost političara, ali bi više ili manje skriveno trebalo postupati po nečem sličnom mojim pravilima.³³ A to je u skladu s onim što kaže Machiavelli, tj. da političari trebaju ponekad činiti i opake stvari ali da javnosti trebaju izgledati kao dobri, pa čak i da katkad odgovornost za prljavštine trebaju prebaciti na nekog drugog.³⁴ Treće, netko bi se mogao zgražati nad nemoralnošću mog gledišta. To je prigovor koji najmanje pomaže racionalnom odgovoru na naš problem jer cijelo to pitanje moralizira i

33 Tako su nekako o Bogu mislili mnogi teoretičari: da ga nema trebalo bi ga izmisliti da bi se obuzdali sirovi i neuki.

34 Evo i njegovih riječi (1985, 130, kurziv moj): „Prema tome, vladar se mora dobro paziti da nikad ne izusti ništa što nije puno navedenih pet osobina; kad ga gledaš i slušaš, mora ti se činiti kao utjelovljeno milosrđe, vjernost, iskrenost, čovječnost, pobožnost. I nema ničega što bi vladaru bilo potrebnije nego da se čini da ima navedene osobine”. Ali on kaže i nešto što izgleda suprotno ovome (1985, 126): „Osim toga, ne mora se brinuti što će izići na zao glas zbog osobina bez kojih teško da bi spasio državu; jer razmotrimo li dobro, naći ćemo osobine koje će nam se učiniti kao vrline: povedemo li se za njima, eto gotove propasti; neke druge će nam se opet pričiniti kao poroci, a povedemo li se za njima, bit će nam na sigurnost i dobrobit”. Slična se napetost može naći i u Machiavellijevom stavu o našem glavnom pitanju. Na jednom mjestu kaže (1985, 140): „Kada vidiš da tvoj ministar više misli na sebe nego na tebe i da svakom svojem činu gleda na svoju korist takav neće nikad biti dobar ministar i nikad se nećeš moći pouzdati u nj: tko upravlja nečijom državom ne smije misliti na sebe nego na vladara i ne smije vladaru ništa spominjati što nije u svezi s njim”. Ali samo stranicu kasnije tvrdi (1985, 141): „Svaki će od savjetnika misliti na sebe sama ... Drugačijih savjetnika i nema; jer ljudi će uvijek biti opaki, ako ih neka nužda ne prisili da budu dobri”. Ne znam kako je mislio pomiriti te izjave koje se čine nekonzistentnima. Što se posljednjeg poteza koji sam spomenuo tiče, Machiavelli kaže (1985, 132): „[V]ladari sve ono zbog čega mogu navući mržnju moraju prepustiti drugima”. Za osobito upečatljivu ilustraciju tog manevra videti Machiavelli 1985, 111.

pretpostavlja ono što treba dokazati, tj. tezu koju napadam. Ali u tom je kontekstu najbitnije ovo: sve što predlažem usmjereno je samo na to da se dobije maksimum za javnu stvar u situaciji u kojoj se nalazimo. Zar je takav cilj nemoralan? Kada bih svoju tezu zagovarao u ime ičijeg privatnog interesa prigovor bi vrijedio. Osnova moje pozicije jedino je to da se stoji što čvršće na zemlji, da se uzmu u obzir nužnosti svijeta.

Četvrto, možda zahtjev da se političari moraju ponašati striktno po moralu i zakonu, unatoč svim svojim nedostacima, ipak ima dubljeg smisla budući da su potencijalne zloupotrebe vlasti tih osoba veoma opasne i teško uklonjive, s obzirom na moć i poznanstva koja imaju na raspolaganju, pa je svaki oblik kontrole njihovog ponašanja dobrodošao. Drugim riječima, iako takav zahtjev površinski možda izgleda iracionalan on bi mogao biti utemeljen na mehanizmu koji ima istinski funkcionalnu osnovu kao što je slučaj s npr. ljubomorom prema sociobiološkoj teoriji. Možda to i jest tako ili donekle tako, ali bismo također moralne kvalitete političara trebali odvagnuti s koristima koje dobivamo ako za funkcionera uzmemo nekog nemoralnog. Dopuštam da moralnost može biti relevantan ali ne i apsolutno nužan uvjet za to da bi netko bio političar kojeg možemo prihvatiti, no uvriježena praksa ide na ovo posljednje. Peto, je li smisao moralne strogosti prema političarima možda taj da izbjegnemo tzv. sklisku strminu, tj. da se ne nađemo u nezgodi da ne znamo gdje da im točno počinjemo postavljati prigovore ukoliko započnemo s time da im ponešto i toleriramo? Čini mi se da na ovo dostatno odgovara moj treći uvjet koji traži da njihova nemoralnost ne smije biti na (veću) štetu uspješnog obavljanja njihove funkcije. Šesto, često se čuje pritužba da kada se čovjek koji je na političkoj funkciji ne smijeni unatoč nekom svom prijestupu time se pokazuje da svi građani nisu jednaki pred zakonom. Na to se daje odvratiti da se obične građane obično ne tjera da npr. zbog toga što su vozili automobil bez važeće vozačke dozvole ili su bili pripiti u prometu daju otkaz na poslu koji rade, niti se zahtjeva da ih se otpusti. A ne traži se niti da napuste funkcije koje imaju u nepolitičkim organizacijama, npr. sportskim ili drugim društvima. Ako se jednakost pred zakonom shvati tako kako misle oni koji insistiraju na ovoj primjedbi, onda bi ili svi ljudi u slučaju prekršaja trebali napuštati svoje poslove ili to ne bi morao nitko. Ili bi, pak, trebalo reći u čemu se sastoji ta golema razlika između političara i običnih građana. Što se mene tiče, jednakost pred zakonom jest samo u tome da i političari i nepolitičari trebaju podnijeti sankciju koja je za neki čisto privatni prekršaj određena zakonom, ali da dolazak na političku funkciju ili odlazak s nje s time nemaju nikakve nužne veze. Štoviše, ponekad političari tu lošije prolaze: npr. mnogi građani iz poreznih razloga prebivalište prijavljuju tamo gdje uistinu ne žive i malo tko obraća pažnju na to (jer tako se to radi), ali kada takvo što napravi funkcionar velike su šanse da će to mediji pronaći i da će se tražiti da bude kažnjen.

Sedmo, može se smatrati da prigovori na ponašanje političara nisu samo moralni nego se veoma često odnose na to da oni ne poštuju *zakone*, pa ih čak i grubo krše. Time se postavlja pitanje: kako *vjerovati* ljudima koji se tako ponašaju a moraju ne samo paziti na poštivanje zakona nego ih predlagati ili čak donositi? Počet ću s napomenom da ovdje pretpostavljam da su zakoni u skladu s moralom, pa je svako njihovo kršenje istovremeno i kršenje morala dok obrnuto nije slučaj. Moral, ovako shvaćen, tako prema nama ima šire i jače zahtjeve – tj. on pokriva sve ono što traže zakoni a i mnogo više od toga. To se vidi i kad obratimo pažnju na činjenicu da su u stvarnosti zakoni često moralno upitni. Stoga bismo ponekad htjeli ljude koji su spremni kršiti takve neprihvatljive zakone, kao npr. nacističke rasne ili one na američkom Jugu, ili aktivno raditi protiv njih. Toliko o prvom, lakšem dijelu ove primjedbe. Međutim, zašto ponekad tolerirati one koji ne poštuju uvijek zakon a za njega su zaduženi? Nisam siguran da ovdje mogu pružiti potpun odgovor na to ali mogu skicirati u kojem bi smjeru mogao ići. Zakoni su nam potrebni ali samo stoga što smo ih svi kad-tad skloni prekršiti. Kada bi se svi ljudi, ili čak većina, uvijek ravnali po tome što oni traže, ne bi nam niti trebalo regulirati ponašanje kojeg se dotiču. Subjektivno gledano, potrebu za njima osjećamo primarno onda kada smo na udaru nezakonitog djelovanja ali ne kada smo mi ti koji od njega profitiraju. No, najčešće smo u ovoj prvoj ulozi i stoga većinom želimo poštivanje zakonskih normi. Ali da nas se u situaciji u kojoj nam povreda zakona koristi pita hoćemo li da on važi često to ne bismo htjeli. Na njega pristajemo tek kada stvari možemo sagledati mirno, s obzirom na ukupnu očekivanu korist jer zakon je norma koja većinu vremena koristi većini ljudi, ali svatko bi je ponekad mogao htjeti prekršiti.³⁵ Iz ovoga bi, dakle, slijedilo da političarima, ukoliko su racionalni, u načelu možemo vjerovati kada zakone predlažu ili donose jer im je u interesu, kao i nama ostalima, da stvore pravila koja će većinu vremena koristiti svima, budući da su i oni i njihovi najbliži dio društvene cjeline. Ali ne možemo vjerovati, baš kao što to ne možemo nikome, da će oni sami te iste zakone uvijek poštovati. Opet, za druge će htjeti da to čine pa će tako paziti i na provedbu pravila. A sve to nije u neskladu s onim što ovdje zagovaram jer sam rekao da je korisno da se političare uvijek drži na oku i kažnjava za nepoštivanje zakona, ali na potpuno isti način kao i svakog drugog građanina. Međutim, mislim da je žalac ovog prigovora bio usmjeren na kvalitetu donesenih zakona i njihovu

35 O ovome podrobnije videti Hayek 1993, vol. 2. On na str. 4 kaže: „Majke koje se nikada ne bi složile oko toga čije bolesno dijete liječnik treba prvo pregledati lako će se unaprijed složiti da bi bilo u interesu svih da se on djeci posveti po nekom načelu koje povećava njegovu učinkovitost. Kada, pristajući na takvo pravilo, kažemo da je za sve nas bolje ako... pod time ne mislimo da je sigurno da ćemo od toga svi na koncu imati koristi nego da nam to, na temelju znanja kojim raspolažemo, svima daje veće šanse, premda će nekima na kraju biti gore nego kada bi bilo prihvaćeno neko drugo pravilo”.

opću provedbu, a u tom mi pogledu ne izgleda da moje stajalište nailazi na poteškoću. U ovome bi smjeru, vjerujem, trebao ići i odgovor onima koji se pitaju u čemu bi to, po meni, političari trebali biti učinkoviti: pa u predlaganju i provedbi ovako shvaćenih normi, te donošenju raznovrsnih mjera korisnih za zajednicu. Toliko o prigovorima. Zasigurno ih ima još, pa čak i nekih suštinskih, ali bi čak i pokušaji odgovora na njih uzeli mnogo više prostora i vremena nego mi je trenutno na raspolaganju, pa neka radije ostanu za neku kasniju raspravu.

6.

Kao zaključak, da još odgovorim na to što je cilj ovog mog članka, što bih htio njime postići. Da li promjenu načina na koji građanstvo gleda na političare? Možda i to, ali prije svega bih htio utjecati na to kako ih intelektualci i većina onih koji formiraju javno mnijenje percipiraju te, naprosto, doći do istine o ovom problemu. Dio puta do ovog posljednjeg jest, naravno, intelektualna rasprava. Ali još mnogo više vjerujem u Hayekovo rješenje o tome kako procijeniti valjanosti bilo kojeg sustava društvenih pravila. Naime, probajmo svaki od njih iskušati u praksi pa vidjeti koji će nas najviše zadovoljiti, u smislu ispunjenosti naših preferencija. Dakle, konačan odgovor o ovom i drugim sličnim pitanjima može donijeti jedino usporedba društava koja su odlučila birati svoje vođe po ovdje kritiziranim, tvrdim moralističkim pravilima i onih koja su krenula postupati po nečem sličnom onom što ovdje predlažem. Vjerujem da bi ova posljednja strana prošla bolje. A naravno da bi i povjesničari ovdje mogli dati svoj značajan doprinos ukoliko bi se potrudili naći i usporediti političke sustave u kojima su primjenjivala oba ova sustava kriterija.³⁶ I svakako valja naglasiti da je moja rasprava nepotpuna jer se prvenstveno bavi *djelima* političara ili političkih kandidata, tj. onime što su oni već učinili. Ali tu su i tzv. „verbalni delikti”, odnosno ono što su ti ljudi tek usmeno ili pismeno izrekli ili na neki drugi način iskazali (npr. odjećom) – čak možda ne i u potpunoj javnosti nego tek na društvenim mrežama ili čak u čisto privatnim porukama (pismima, elektronskoj pošti ili sms-ovima) koje su nekako procurile u javnost. Treba li ih i zbog toga progoniti i tražiti njihove ostavke ili ih micati iz kandidatura? Ovisi o čemu se točno radi – huškanju jedne grupe na drugu, „podgrijavanju” već napete atmosfere, nošenju fašističke odore

36 Ne znam je li moguće pronaći društvene sustave u kojima se u dovoljnoj mjeri postupalo na ova dva načina da to omoguću usporedbu ali svakako se mogu naći brojni primjeri velikih državnika kojima bi se svašta moglo moralno zamjeriti. Schopenhauer je npr. smatrao da suvremene političare na skulpturama treba prikazivati u antičkim odijelima jer ih valja idealizirati budući da su veliki ljudi uglavnom puni mana pa bi njihovo otjelovljenje u odjeći koju su uistinu nosili te nedostatke sugeriralo (Schopenhauer 2013, 268).

ili kape,³⁷ izražavanju želje da pripadnici drugih rasa ne dođu u vašu zemlju ili pak antipatije prema homoseksualnim vezama – te u kojim je okolnostima došlo do toga. No ovo nije predmet mog rada. Ali i tu bi trebalo biti umjereniji no što je trenutno slučaj. Ovim se pitanjima npr. bavi Thomas Nagel³⁸, pa čak i kao uvjereni egalitaristički liberal smatra da se po tim pitanjima pretjeralo, te da je politička korektnost žestoko zastranila.³⁹

LITERATURA

- Akvinski, Toma. 1990. „O vladavini”. U Akvinski, T. *Država*. Zagreb: Globus: 47–125.
- Augustin, Aurelije. 1982. *Ispovijesti*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Augustin, Aurelije. 1995. *O državi božjoj II*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Blackburn, Simon. 2006. *Plato's Republic*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Bobbio, Norberto. 1990. *Budućnost demokratije*. Beograd: Filip Višnjić.
- Cohen, Gerald A. 2006. “Casting the First Stone: Who Can and Who Can't, Condemn the Terrorists?” In O'Hear, Anthony (ed.). *Political Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press: 113–36.
- Dawkins, Richard. 1997. *Sebični gen*. Zagreb: Izvori.
- Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Elster, Jon. 2007. *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fisher, Ron. 1990. *The Social Psychology of Intergroup and International Conflict Resolution*. New York: Springer Verlag.

37 Ako je kandidat za političku funkciju nosio znakovlje neke nazadne političke struje u nekoj ranijoj dobi svog života, to je relevantno ili bi bar zahtijevalo da ga se provjeri jer ukazuje na njegova politička uvjerenja, odnosno upućuje na to da bi on možda provodio neke štetne politike ukoliko bi došao na funkciju. Ali moguće je da bi to trebalo tempirati prema poziciji na koju takva osoba pretendira jer na nekima od njih možda ne bi mogla učiniti nikakvog zla.

38 Nagel 1998, osobito 12–17, gdje on uvjerljivo pokazuje da funkcioniranje društva često ovisi o tome da se neke stvari ne spominju i ne iznose na površinu iako, moralno gledano, smetaju ovim ili onim ljudima.

39 Na mnogim korisnim primjedbama na ovaj rad iskreno zahvaljujem trojici anonimnih recenzenata za *Političke perspektive*, brojnim sudionicima nekolicine skupova na kojim sam izlagao njegove ranije verzije, Nenu Sesardiću te, ponajviše, Viktoru Ivankoviću koji me ne samo iscrpno (usmeno i pismeno) kritizirao nego čak i snabdijevao literaturom, te uporno poticao da ovaj tekst napišem i, kasnije, da ga popravljam. Bojim se da sve te zahtjeve nisam zadovoljio, ali učinio sam najviše što sam mogao u vremenu koje mi je bilo na raspolaganju.

- Friedman, Milton. 1992. *Kapitalizam i sloboda*. Zagreb: Globus/Školska knjiga.
- Harari, Yuval N. 2015. *Sapiens*. Zagreb: Fokus.
- Harari, Yuval N. 2017. *Homo deus*. Zagreb: Fokus.
- Hayek, Friedrich A. 1993. *Law, Legislation, and Liberty*. London: Routledge.
- Hume, David. 1975. *Enquiry Concerning Human Understanding*. Oxford: Clarendon Press.
- Kekes, John. 1997. *Against Liberalism*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Kekes, John. 1998. *The Case for Conservatism*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Kolakowski, Leszek. 1964. „Pohvala nedoslednosti”. U Kolakowski, L. *Filozofski eseji*. Beograd: Nolit: 125–36.
- Letwin, Shirley R. 1998. *The Pursuit of Certainty*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Machiavelli, Niccolo. 1985. „Vladar”. U Machiavelli, N. *Izabrano djelo I*. Zagreb: Globus: 99–147.
- Mill, John S. 2000. *Podređenost žena*. Zagreb: Jesenski i Turk/Hrvatsko sociološko društvo.
- Murray, Charles. 1994. *Losing Ground*. New York: Basic Books.
- Nagel, Thomas. 1979. “Moral Luck”. In Nagel, T. *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press: 24–38.
- Nagel, Thomas. 1998. “Concealment and Exposure”. *Philosophy and Public Affairs*, vol. 27, no. 1: 3–30.
- Ricker, William H. 1986. *The Art of Political Manipulation*. New Haven: Yale University Press.
- Schopenhauer, Arthur. 2005. *Essay on the Freedom of the Will*. Mineola: Dover Publications.
- Schopenhauer, Arthur. 2013. *Parerga i paralipomena*. Beograd: Dereta.
- Schumpeter, Joseph A. 1981. *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*. Zagreb: Globus.
- Thompson, Dennis F. 2004. *Restoring Responsibility*, Cambridge: Cambridge University Press.

SUMMARY

JUDGING POLITICIANS MORALLY

The author examines a prevalent practice to find politicians or candidates running for office morally deficient and to demand either their removal from office or disqualification from the political race. The author's main thesis is that such practice is, in many cases, irrational because it prevents qualified candidates from holding political offices. In order to defend this claim, these moral failures are first classified and then three main arguments are offered in order to show that in at least three types of cases politicians should not pay for their immorality with the political function they occupy or they aspire to occupy. Finally, some possible objections to the presented position are considered and answered.

KEYWORDS: purely private immorality, consequentialism, moralism, politicians, political realism, private immorality in public office, dirty hands.

DISKURS „POST-ISTINE”: GDJE JE NESTALA ISTINA U POLITICI?

Leon Cvrtila

*Agencija za znanost i visoko obrazovanje
Zagreb*

SAŽETAK

Ovaj rad se bavi analizom i interpretacijom diskurs post-istine, to jest nizom narativa koji okružuju pojam „post-istine” (engl. “post-truth”) koji je tijekom 2016. doživio eksploziju u javnoj sferi, inspiriran događajima Brexita i pobjede Donalda Trumpa na američkim izborima za predsjednika. Koristeći pristup kritičke analize diskursa, te uvide sociologa Pierrea Bourdieua, gradi se okvir za zahvaćanje predmeta, metodološki sklop za identifikaciju, prikupljanje i analizu podataka, ali i za njegovo temeljno razumijevanje u kontekstu međuodnosa diskursa i društva. Na temelju internetskog pretraživanja prikupljeno je 419 relevantnih članaka na internetskim news portalima, magazinima, akademskim blogovima itd, od kojih je 203 ušlo u konačnu analizu. Prikupljeni sadržaj je sistematiziran, te je diskurzivni sadržaj prikazan dijakronijski i tematski. Nakon detaljnog prikaza i interpretacije zaključuje se kako je diskurs post-istine ofanzivno-defanzivni poduhvat ocrtavanja linija političke i društvene borbe u suvremenom kontekstu. Ključan pojam istine je identificiran kao univerzalna vrijednost koja je ugrožena u sadašnjem trenutku od strane sila populista i demagoga koji su se okoristili nereguliranim medijima interneta i društvenih mreža. Diskurs post-istine poziva na ujedinjenje oko ideala istine, pod vodstvom onih koji imaju najveći uvid u nju – a to su znanstvenici, stručnjaci, pa čak i novinari, shvaćeni kao nositelji epistemičkih vrлина. Na kraju, razmatra se budućnost i analitička korisnost pojma post-istine. Iako se on trudi razumjeti društvene promjene suvremenosti, u konačnici je preopterećen svojim političkim zahtjevima, te stoga ne zadovoljava uvjete da postane koristan analitički pojam društvene znanosti. Rad kritizira njegovu viziju depolitizacije, gdje se „epistemički-deprivirani” neprijatelji diskvalificiraju u moralnom registru, oduzimajući legitimnost njihovim zahtjevima i predstavljajući, te zahtjeva uvođenje novih institucija kontrole informacija koje

Kontakt autora:

Leon Cvrtila, mag. pol. Agencija za znanost i visoko obrazovanje, Ured za akreditaciju u znanosti, Lanište 1f, 10000 Zagreb. e-mail: cvrtlav3@gmail.com

otvaraju vrata arbitrarnoj cenzuri i koncentriraju diskurzivnu moć na temelju nejasnog pojma istine. U zaključku se nudi nekoliko daljnjih smjerova istraživanja koji bi pomogli ne samo dodatno razumjeti diskurzivno-društveni aspekt diskursa post-istine nego i društvene fenomene koji ga inspiriraju.

Ključne riječi: post-istina, kritička analiza diskursa, borba za imenovanje, fake news, dezinformacija, istina, Pierre Bourdieu

1. UVOD

Tijekom 2016. godine se u javnom prostoru počeo pojavljivati jedan neobičan pojam – „post-istina” (engl. “post-truth”). Već na površini plijeni pažnju – općenito dragocjen pojam istine negiran prefiksom ‘post’. Pomisao da je istina nekako nadiđena ili pak zaboravljena sigurno će uzburkati duhove. Štoviše, dolazeći u sintagmi „era nakon istine” (engl. “post-truth era”), taj pojam proglašava da se radi o novom razdoblju gdje istina nestaje. Što se dogodilo s istinom?

Pojam „Post-istina” doživio je eksploziju upotrebe posljednjih par godina. Oxford Dictionaries krajem 2016. objavljuje da je ona porasla za čak 2000% (Oxford Dictionaries 2016). Od svojih anglofonih izvora on se prevodi i razmatra u ostalim svjetskim lokalitetima – čak u Hrvatskoj „post-istina” postaje tema. I doista, ta je ideja nekako pogodila u živac suvremeni svijet. Čini se da uspijeva izraziti neki neodređen, nejasan ali ipak prisutan sentiment u kontekstu suvremenih političkih i društvenih događanja. Rašireno nepovjerenje u političke elite i institucije, pojava i napredak populističkih pokreta, ubrzano napredovanje i sveprisutnost informacijskih tehnologija koje se zavlače u sve pore svakodnevnog života. Pritom se čini da sudionici sve više govore neistinu, ne bi li si osigurali probitak u tim novim uvjetima. Svijet se mijenja, čak raspada, neki bi rekli. Raspada li se i istina, barem kakvu smo je dosad poznavali?

Jedan od načina da se krene u istraživanje „post-istine” je da se ona za početak istraži kao diskurs, u smislu zahvaćanja pojavnog jezičnog događaja. Prije nego pojam shvatimo ozbiljno, moramo razmotriti što on želi reći, tko nam to govori i s kojim motivima. Kritička analiza diskursa kao pristup nudi nam smjernice i alate da provedemo taj poduhvat. Time možemo obuhvatiti polje jezičnog događanja, analizirati što se na njemu piše i govori, s kojih pozicija dolazi, u kojem kontekstu on operira, te u kakvom je odnosu sa drugim objašnjenjima i predstavljanjima svijeta?

Akademski interes za „post-istinu” već postoji, ispočetka sporo, pa tijekom 2018. uzima ozbiljnog maha, s objavljenih pedesetak radova, te jednim zbornikom¹. Unatoč broju radova, istraživanje „post-istine” je zasad

1 Videti npr. članak Gibson, 2018, te zbornik Peters et al. 2018.

u povojima, u fazi naprezanja oko osnovnih konceptualizacija i gradnje okvira. Aktualna istraživanja često nekritički koriste politizacije iz polemičke sfere medija.² Ovaj rad nastoji pridonijeti istraživačkom poduhvatu razumijevanja „post-istine” pomoću analize diskursa, pristupa koji dosad nije primijenjen na ovu temu. Cilj je ponuditi jednu novu početnu točku istraživanja „post-istine” putem prikupljanja, prikaza i analize diskursa koji je stvorio taj pojam, čime se otvara vrlo širok prostor kasnijeg istraživanja. Kao što ću kasnije prikazati, diskurs „post-istine”, kao jedan od vodećih motivatora vlastite proliferacije, ima percipirane društvene promjene, združene pod krovim pojmom fenomena „post-istine”. Valja činiti razliku između javnog govora koji nastoji opisati određene pojave i pojave same, što je i jedna od pretpostavki pristupa kritičke analize diskursa koji sam odabrao. Time želim naglasiti da postoje različiti pristupi opisivanja i razumijevanja navodnog fenomena „post-istine”, te je moj cilj prikazati tu mogućnost kroz kritički osvrt na diskurs koji trenutno kvantitativno prednjači u tom poduzeću. Društveno-znanstveni poduhvat stvaranja nešto bistrije slike spomenutih društvenih promjena mora se kritički osvrnuti na već prisutna objašnjenja, ali i, te svakako u ovom slučaju, uzeti ih u obzir kao faktor prema sociološkom napatku reflektivnog utjecaja govora na predmet kojem se obraća. U skladu s tim, u posljednjem dijelu nudim osnovni sociološki obris diskursa „post-istine”, njegovih aktera i motivacija. No, detaljniju razradu istog ostavljam za buduće radove i istraživanja, bilo radi ograničenog prostora ovdje bilo zato što smatram da je prvo nužan dodatan iskorak u istraživački prostor koji nastojim otvoriti ovim radom. Nekoliko prijedloga za takve znanstvene poduhvate navodim u zaključku.

Postupak u ovom istraživanju će biti sljedeći. U sljedećoj, drugoj sekciji ću objasniti diskurzivnu teoriju Pierrea Bourdieua, koja će poslužiti kao teorijski okvir putem kojeg možemo zahvatiti diskurs „post-istine”, te ga povezati sa društvenim kontekstom. Na temelju toga, u istoj sekciji gradim metodološki pristup za prikupljanje i analizu podataka. Sljedeću sekciju započinjem primarnom analizom podataka na razini diskurzivnog korpusa, nakon čega slijedi detaljan tematski prikaz diskursa post-istine uz dijakronijski uvod. To služi ne samo predstavljanju podataka koji će biti podređeni analizi već i predstavljanju samog diskursa kroz njegove mnogobrojne točke pojave. Posljednja sekcija interpretira i kritizira tvrdnje sadržane u diskursu „post-istine” razmatranjem dimenzije društvenog predstavljanja i strukturiranja kroz burdjeovsku prizmu. Na kraju, zaključak ponovno razmatra uvide stečene u analizi, te nudi dodatne smjernice za istraživanje diskursa i navodnog fenomena na koji on upućuje.

2 Meier, Klaus et al. 2018; Saint-Laurent, Constance de et al. 2017.

2. TEORIJSKI I METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. IDEJA ISTINE

Prije no što krenem na teorijski okvir rada, par riječi o ideji istine. Iako analizirani diskurs „post-istine” nosi vlastitu, specifičnu varijantu, osvrnut ću se ukratko na povijest ideje. Još od samih početaka intelektualnog života zapadne civilizacije, ideja istine činila je njegovu sveprisutnu pozadinu i informirala njegova nastojanja. Platonova alegorija špilje između ostalog prikazuje temeljnu opreku između stvarnog i nestvarnog, istinitog i lažnog, te potrebe orijentacija prema istini čija spoznaja nosi ključ bitka. Na tim temeljima izgrađena su stoljeća filozofskog, a kasnije i znanstvenog rada čija je motivacija bila otkriti ono što 'jest', što je istinito, na što se možemo osloniti u našem djelovanju. Suvremena faza ideje istine započinje 20. stoljećem kada nastaju radovi analitičke filozofije koji se eksplicitno bave pojmom istine. Nastaje nekoliko različitih pristupa istini poput korespondencijske teorije (tvrdnje i uvjerenja istinite ako su u skladu sa činjenicama), pragmatične (istina je idealni ishod racionalne istrage) i pluralističke (tvrdnje mogu biti istinite na više načina) i razne druge (Glanzberg 2018).

Usporedno s razvojem u analitičkoj filozofiji, nastaje i preokupacija istinom u kontinentalnoj filozofiji, pa i društvenim znanostima. Paradigmatski primjer je Michel Foucault, čiji je rad nastojao otkriti društvenu dimenziju istine, načine na koji odnosi moći uvjetuju proizvodnju istine. Što će se prihvatiti kao istina, tko izgovara istinu, koji su uvjeti uspješnog čina „aleturgije” (očitovanja istine), ovisi o aktualnim konfiguracijama polja moći upisanih u društvene prakse i diskurs. Slične teorije nalazimo i u sociološkoj misli³, primjerice kod Bourdieua kojem se obraćam uskoro. Iako su kontinentalne i sociološke teorije često napadane da relativiziraju, pa čak i negiraju, postojanje istine⁴, to nikako nije bila njihova namjera već

3 Još jedan pristup ideji istine kroz sociološku teoriju nalazimo kod Zygmunta Baumana, koji u knjizi „Tekuće zlo” iznosi svoju ideju istine kao neizbježnu pluralne. Objava 'istinitosti' neke tvrdnje u isto vrijeme implicira 'neistinitost' neke druge. Tek u prisutnosti suparničkih tvrdnji pojam istina ime smisla, što Bauman smatra posljedica je prisutva različitih gledišta, mišljenja i uvjerenja, što je opet posljedica neizbježne činjenice različitih ljudskih načina bivanja u svijetu. Shodno tome, Bauman smatra istinu 'esencijalno prijepornim pojmom'. (Bauman, Donskis 2016) Moj rad načelno operira u duhu ovih tvrdnji, te prikazuje kako se pojam istine našao na poprištu ove, burdjevski rečeno, borbe za predstavljanje.

4 U zahvaćenom diskursu „post-istine” nerijetko nalazimo već izlisanu tezu o „postmodernistima” koji su navodno uništili istinu, te ih se svrstava u jedne od začetnika „ere post-istine” (Coughlan 2017; Kakutani 2018). Kao i u prethodnim inačicama tog diskursa, nalazimo niz loših i tendencioznih interpretacija optuženih autora (Foucault jedan od najprisutnijih, uz npr. Derridu i Heideggera), te redovito izostanak uvjerljive uzročne poveznice između „postmodernizma” i kojeg god zla ih se optužuje da su ovaj put uzrokovali (Hanlon 2018).

je cilj bio ponuditi okvir kojim je moguće razmatrati društvene faktore koji će utjecati na prihvaćene uvjete istine u danom društvu. Ovaj rad je, barem metodološki, bliži ovim teorijama istine, s obzirom na to da istražuje proizvodnju društvenih jezičnih praksi koje se predstavljaju kao istinite. Zauzimati jasan stav o ideji istine smatram zasad nije potrebno, te mogućnost istine zadržavam implicitno u skladu s pretpostavkama teoretskog okvira i metodološkog pristupa rada. Uroniti u filozofska razmatranja istine svakako bi bilo produktivno za interpretaciju, no u ovom trenutku to nije potrebno.

2.2. KRITIČKA ANALIZA DISKURSA I PIERRE BOURDIEU

Pristup koji sam odabrao za istraživanje ove teme jeste kritička analiza diskursa⁵ uz pomoć nekoliko ideja sociologa Pierrea Bourdieua. Predmet kritičke analize diskursa su jezik i jezične prakse, te njegova upotreba u društvenom kontekstu, ili jednom riječju – diskurs. Taj pristup je problemski-orijentiran, interdisciplinaran, te jezične oblike koje istražuje stavlja u kontekst i povezuje sa društvenim fenomenima. Kompleksna slika sasvim različitih društvenih fenomena koji se mogu naći pod istraživačkim fokusom zahtjeva poduhvat izbora odgovarajućih teorijskih okvira, te orijentaciju prema različitim vrstama podataka i metodologijama. Za teorijski okvir će u ovom slučaju poslužiti Bourdieuova teorija jezičnih borbi.

Diskurs u sebi nosi zahtjeve validnosti, zahtjeve istine ali i normativne zahtjeve i vrijednosti. U tom kontekstu on nije samo ekspresija društvenog iskustva nego ima i moć njenog konstituiranja (kognitivno, na razini percepcije pojedinačnog subjekta, ili strukturalno, na razini predstavljanja čitavog društva). Ali taj odnos ide u oba smjera. Društvo i diskurs su sukonstitutivni. Što to znači? Diskurs je oblikovan društvenim situacijama, institucijama i strukturama, no on također oblikuje njih – konstituira situacije, objekte znanja i društvene identitete koji daju značenje tim institucijama i strukturama, na taj način ih reprezentira i društvenom subjektu čini 'stvarnima'. Kao takav, on reproducira dato društveno stanje, ali i pridonosi njegovoj transformaciji, kao što i promjena društvenih uvjeta mijenja i utječe na diskurs (Wodak and Meyer 2016, 6). U isto vrijeme sadržava konzervativni i transformativni potencijal.

Da bi detaljnije rasvijetlio odnos diskursa i društva, ali i objasnio njegovu političku dimenziju, obraćam se Pierreu Bourdieuu, čiji je sociološki rad bio iznimno utjecajan na koncepcije međuodnosa jezičnog i društvenog, pa tako i na samu kritičku analizu diskursa. U „Što znači govoriti?

5 Glavna referenca za metodologiju kritičke analize diskursa je zbornik “Methods of Critical Discourse Studies” (Wodak, Meyer 2016).

Ekonomija jezičnih razmjena” Bourdieu govori o operacijama imenovanja, jezičnim činidbama koje imaju moć ‘stvaranja svijeta’, tj. obznajući reprezentaciju društvenog polja putem koje ona dobiva smisao i značenje (Bourdieu 1992, 85). Kako funkcionira taj čin imenovanja? Prema Bourdieuu, za to nam je potreban „portparol”, tj. ‘glasnogovornik’ ili ovlaštenik, onaj koji ima moć imenovanja, instituiranja i predstavljanja svijeta. Otkud njegova moć dolazi? Bourdieu tvrdi da moć izgovorenog, imenovanog diskursa nije u samom sadržaju i puko formalnom ispunjavanju uvjeta da iskaz bude uspješan. Ovlaštenik je u strateškoj konfiguraciji društva na poziciji gdje će njegove reprezentacije biti prihvaćene, pri čemu nije presudan sadržaj onoga što se govori. Drugim riječima, nemaju svi jednaku moć nad konstituirajućim diskursom (ili kako bi Bourdieu rekao, nemaju taj simbolički kapital). Razni drugi uvjeti „rituala” imenovanja također moraju biti zadovoljeni – forma, vrijeme, publika itd, uvjeti upisani u diskurs i prakse društva. Vršenje moći nije uspješno ako ne zadovolji uvjete strateške pozicije, te u društveno tijelo upisane norme djelovanja (Bourdieu 1992, 86–100). Drugim riječima, u kontekstu sukstitutivnosti diskurzivnog i društvenog, društveni poredak ovdje određuje granice diskurzivnog činjenja. Jednom kad je govorni čin uspješan ono rečeno daje novo značenje društvenom, mijenjajući percepciju i odnos subjekata prema nj, potencijalno mijenjajući njihove prakse, pa i samu društvenu strukturu.

Prema Bourdieuu: „Svaki obred posvećuje neku proizvoljnu granicu, ovjeruje njenu legitimnost, kako bi se zaboravilo da je ona proizvoljna, da se postavi kao prirodna” (Bourdieu 1992, 104). Posveta granice stvara opreke njene unutrašnjosti i izvanjskosti, pa i vremensku dimenziju – prije i nakon posvete. Cilj je uspostaviti percepciju i institucionalizaciju „društvene biti” – „skup svih onih atributa i svih onih društvenih atribucija što ih proizvodi čin instituiranja kao svečani čin kategoriziranja koji teži za tim da proizvodi ono što označava” (Bourdieu 1992, 108), te osigurati njenu trajnu postojanost. „Društvena bit” se može dodjeljivati raznim društvenim fenomenima – praksama, institucijama, diskursima, materijalizacijama itd., te njihovim međuodnosima.

No društvena bit se pripisuje i društvenim subjektima, koji su u konačnici nosioci te percepcije društvene stvarnosti, te su i sami podložni njenom označavanju. Ako se subjekt instituiru u neku društvenu poziciju, npr. dodjeljuje se plemićka titula, on je u očima ostatka društva (ili barem tamo dokle doseže utjecaj ovlaštenika) transformiran, dodijeljena mu je uloga i očekuje se da se on ponaša prema njenom scenariju. U isto vrijeme, uspješni obred preobražava predodžbu subjekta o sebi i on preuzima na sebe tu ulogu. A ako već postoji niz društvenih odnosa i institucija koji okružuju ulogu – tim je lakše subjektu prema njoj djelovati, ili

teže njoj se odupirati (Bourdieu 1992, 106–109). U konačnici, stabilnost ovim putem utemeljenje društvene 'stvarnosti' ovisi o vjerovanju subjekata utemeljenih unutar nje, njihovih utemeljenih grupnih identiteta, te pratećih odnosa sa izvanjskošću.

Naravno, Bourdieu nije propustio govoriti o borbama za predstavljanje, to jest sukoba dvaju ili više diskursa za prevlast u jezičnoj konstrukciji svijeta – „ulog borba predstavljanja je moć nametanja određene vizije društvenog svijeta uz pomoć principa podjele koji nametnuti grupi tvore njen smisao i konsenzus, identitet i jedinstvo, i tako postaju stvarni” (Bourdieu 1992, 117). Na tragu toga, ontologija politike koja stoji u pozadini kritičke analize diskursa je načelno konfliktna. Politika se na jezičnom polju sastoji u sukobljavanju različitih diskursa i borbi za reprezentaciju u sponi sa društvenim poljem s ciljem usporednog osporavanja i institucionalizacije različitih praksi, materijalizacija i struktura. Ulog je rekonfiguracija strateške pozicije, sklop njenih društvenih predstavljanja, utemeljenih praksi ili materijalne konfiguracije, a često i svega toga zajedno, poduprijetu jezičnom dimenzijom koja ih veže u društvenu „stvarnost”, barem do sljedeće epizode borbe. Borba može ići od najsitnijih razina pojedinačnih diskursa ili praksi pa sve do velikih projekata uspostave hegemonije i njena osporavanja. To je ono što se u ovom kontekstu smatra politikom.

Bourdieuove postavke lako se povezuju s pristupom analize diskursa. Kroz diskurs društvo dobiva smisao. No, kako pokazuje Bourdieu, taj smisao je, u konačnici, velikim dijelom proizvoljan i rezultat strateške situacije, specifičnog povijesnog trenutka u kojem se nalazi, pa tako i podložne promjeni u slučaju daljnjih sukoba, iako se nastoje nametnuti kao 'prirodne' ili 'vječne' kako bi se osigurao njihov integritet i trajnost. Ne zaboravimo da je diskurzivno u sukonstitutivnom odnosu s društvenim – stvaranje ide u oba smjera, promjena društvenih struktura mijenja diskurs, kao što i diskurs može mijenjati društvenu strukturu.

2.3. METODOLOGIJA I PRIKUPLJANJE PODATAKA

Ova analiza diskursa će se usredotočiti na sam pojam, tj. frazu post-istina, odnosno „post-truth”. Uostalom, čini se da i sam diskurs u pojavnom obliku ponajviše započinje samim pojmom (često njegovom rječničkom definicijom), te oko njega akumulira niz percepcija, pojašnjenja, predikacija i argumenata. To uvelike olakšava posao prikupljanja podataka, s obzirom na to da je dovoljno pretraživati i bilježiti sam pojam. On uvijek dolazi lociran u gustoj mreži srodnih pojmova poput „lažnih vijesti” (“fake news”), „alternativnih činjenica” (“alternative facts”), „propadanja istine” (“truth decay”), itd, kojima se ponekad daje zasebno značenje a ponekad nose preklapajuća i istovjetna značenja. Njih zasad analiziram samo u odnosu na matični pojam „post-istina”. Treba napomenuti da ipak cilj nije isključivo zahvatiti

značenje i upotrebu tog singularnog pojma, već istražiti narative i diskurse koji se oko njega vrte.

S time na umu, opseg istraživanja je kako slijedi. Premda je sama fraza "post-truth" na nekoliko mjesta korištena unatrag nekoliko desetljeća, značenje koje danas nosi i na koje se ja usredotočujem čvrsto se utemeljuje tek negdje 2016. godine. Vremenski raspon zahvaćenog diskursa ide, dakle, sve od te godine do danas, sa konačnim prestankom analize zaključno 1. travnja 2019. godine. S obzirom na to da nije moguće niti tehnički niti s obzirom na resurse jednog istraživača zahvatiti sve moguće tekstove, nužno je postaviti nekoliko lokalizacijskih pretpostavki. Prva je došla uzimajući u obzir tehnikacije prikupljanja podataka – s obzirom na najveću dostupnost i lakoću pretraživanja i bilježenja, prati se diskurs post-istine dostupan na internetu u obliku internetskih članaka – niza tekstova koji se putem zajedničkog naziva post-istine formiraju u širi diskurzivni poredak, ovom metodom zahvatit.

S obzirom na to da i sužavanje na internetske izvore donosi očekivano nesavladivu količinu izvora i informacija, dodatna ograničenja su nužna. Prvo, iako pojam „post-istine” ima mnoge lokalne inačice koje nose isto značenje (ali opet vezane za svoj jezični lokalitet), poput „post-vérité” na francuskom, „post-faktisch” na njemačkom, radi vlastitih jezičnih kapaciteta odlučio sam se fokusirati na engleski jezik.⁶ Daljnje sužavanje diskurzivnog polja ostvareno je fokusom na dvije anglofone zemlje – Sjedinjene Američke Države i Ujedinjeno Kraljevstvo, budući da oni proizvode daleko najviše globalno relevantnih diskursa, te su žarišne točke dvaju ključnih povijesnih trenutaka koji su ga potakli – izbor Donalda Trumpa za predsjednika SAD-a 2016. i uspjeh „Brexit” referenduma iste godine.⁷

Međutim, s obzirom na to da je internet i doseg diskursa post-istine i dalje nepregledan s ovim postavkama, odbačen je pregled društvenih mreža i foruma poput Twittera, Facebooka i Reddita, te osobnih blogova. Slijedi još jedan niz ograničenja – fokus je uglavnom bio na internetskim medijima s najširim, nacionalnim i svjetskim dosegom, stoga su isključeni mediji s fokusom na uže geografske lokalitete. Također, formalni akademski diskurs, na koji sam se kratko referirao pišući na samom početku o stanju istraživanja pojave, dakle onaj nađen u znanstvenim časopisima i člancima je prikupljen, ali radi količine i kompleksnosti materijala analiziran u ograničenoj mjeri. Ono što ostaje su razni članci, predominantno u obliku

6 „Diskurs „post-istine” u Hrvatskoj je velikom većinom preslika i prijevod onoga što je rečeno na engleskom pa ga neću posebno analizirati.

7 Postoji čitav niz internetskih stranica koje nisu bazirane u anglofonim zemljama ali nude sadržaj primarno na engleskom, primjerice velik broj indijskih medija na engleskom jeziku koji se bave pojavom tog fenomena u Indiji. Zbog potreba sužavanja i fokusiranja područja istraživanja su ti izvori zasad izostavljeni.

vijesti, kolumni ili komentara, na internetskim news portalima, časopisima, stranicama udruga i organizacija, te akademskih blogova. Naravno, valja napomenuti da ovi parametri načelno ostaju u jednoj mjeri otvoreni i propusni – ako se pojavi članak koji ne odgovara ovome ali i dalje nudi interesantne uvide kroz analizu, biti će uključen imajući na umu poseban kontekst.

Uz ove izvore, valja spomenuti niz polemičkih knjiga izdanih u tom razdoblju (njih gotovo 20-ak) koje su zahvaćene kroz razne prikaze knjiga, recenzije, te članaka samih autora koji su se našli u matičnom zahvaćenom korpusu te vidno imaju velik utjecaj na jezgru polja diskursa „post-istine“. Iščitavanje samih knjiga bi zasigurno bilo produktivno, no radi vremenskog ograničenja to poduzeće zasad ostavljam sa strane te se zadovoljavam ograničenim zahvatom prikaza i recenzija koji ipak daje donekle zadovoljavajuću sliku. Sa svime time na umu, smatram da ipak mogu utemeljeno tvrditi da zahvaćeni korpus čini centralno polje ukupnih diskurzivnih tokova, te su isključena područja tek periferija u koju diskurs kapilarno teče iz matice događanja. Jezgrovito značenje „post-istine“ je skovano na ognjištu profesionalnih novinara i ostalih medijskih radnika, javno-orijentiranih stručnjaka, te zabrinutih akademika (značenjem tog autorskog profila ćemo se pozabaviti kasnije). Istraživanje je stoga koncentrirano na tu točku, te dalje prošireno po potrebi interpretacijskog poduhvata.

Metoda prikupljanja materijala za analizu diskursa je provedena temeljitim pretraživanjem putem internetske tražilice Google. Prikupljalo se uz pomoć pretraživanja samog pojma “post-truth”, te su birani tekstovi u kojima se on pojavljuje uz dodatni kriterij da on nije tek usputna pojava već mora sadržavati smislenu bavljenje implikacijama tog pojma barem u dijelu teksta. Pretraživanje je obavljano u nekoliko navrata, pri čemu sam provjerio sve ponuđene rezultate pretraživanja, to jest do točke gdje bi popis ponuđenih rezultata počeo nuditi besmislene, ponavljajuće ili nevažne rezultate.⁸ Kao dodatni mehanizam prikupljanja poslužila je Googleova usluga Google Alerts, koja dnevno dostavlja sve nove indeksirane rezultate koji se pojavljuju za birane parametre pretraživanja, u ovom slučaju istih onih kojima sam se služio prilikom primarnog pretraživanja.

Odabrani tekstovi su sistematski zabilježeni zajedno sa njihovim metapodacima – kategorijama datuma objave, izvora, imena autora, zemlje izvora, vrste teksta itd. Prikupljanje je na kraju polučilo, do datuma

8 Za funkcioniranje Googlea, pa i svih internetskih tražilica, nužna je određena algoritamska pristrasnost koja će na vrh liste pogurati rezultate pretraživanja koje Google smatra ‘najrelevantnijima’. Upravo iz tog razloga odlučio sam ne ograničiti se na prikupljanje kod samo nekolicine ‘najrelevantnijih’ rezultata, već baš svih ponuđenih.

1. 4. 2019, 419 internetskih članaka, od kojih je 203⁹ na temelju relevantnosti ušlo u konačnu analizu. Analiza je u prvoj liniji provedena iščitavanjem odabranih tekstova, te bilježenjem onoga što diskurs govori – predmeta, kvalifikacija, evaluacija, motiva, argumenata, itd. koji se vrte oko pojma „post-istine”. Zajedno sa prikupljenim metapodacima o tekstu u službi vremenske, prostorne i društvene kontekstualizacije, zahvaćeni diskurs je sistematski „destilirani” i ovdje predstavljen kao sažetak njegovih najvažnijih elemenata, te njihovih međusobnih odnosa, uzimajući u obzir vremensku i kontekstualnu dimenziju.

3. PRIKAZ DISKURSA „POST-ISTINE“

3.1. STRUKTURNA SVOJSTVA DISKURZIVNOG KORPUSA

Obratimo pozornost prvo na vremenski raspon – osim ključnog razdoblja diskurzivnog zbivanja između 2016. i 2019, otkriveno je nekoliko tekstova prije toga doba koji čine neku vrstu rane upotrebe pojma gdje se neke njegove pretpostavke već ocrtavaju, ali gdje još nije zadobio semantički intenzitet koji dolazi sa cijelim kontekstom šireg diskurzivnog događaja koji započinje 2016. Povijesna lokacija pojma je, dakle – eksplozija upotrebe od 2016. do danas, uz nekolicinu izoliranih instanci unazad 25 godina. Pogledajmo sada vremenski raspored prikupljenih tekstova između 2010. i 2019. godine da dobijemo opću sliku diskurzivne aktivnosti. Na Grafu 1 je linijom obilježen broj objavljenih tekstova kroz mjesece u tom razdoblju.



Graf 1. Broj izdanih članaka o post-istini kroz mjesece zahvaćenog razdoblja

9 Popis sva 203 analizirana internetska članka nije naveden u literaturi radi sažetosti. Cijela lista dostupna od autora na zahtjev.

Prva 'eksplozija' objavljivanja članaka na temu dogodila se u srpnju 2016. godine, na vrhuncu označeno točkom A. Od tada diskurs post-istine ulazi u javnu sferu, te sa povremenim padovima i rastom interesa opstaje do danas. Drugi ključan trenutak je bio vrhunac na točki B, koji je započeo u studenom 2016, te dosegao apsolutni vrh u prosincu. Intenzitet nikad više nije bio toliko visok, uz povremene manje intenzifikacije na točkama C i D. Prvotna interpretacija tih vrhunaca je na početku prilično jednostavna – točka A dolazi u isto vrijeme kada i Brexit referendum, a točka B slijedi izbor Donalda Trumpa za predsjednika SAD-a. Točke C i D se ne nude toliko jasnoj interpretaciji pošto nisu vezane za singularne događaje poput A i B. Intenzifikacija na točki C je prilično nejasnog uzroka, no nagađam da je vezana za niz publicističkih refleksija na proteklu godinu koju mnogi smatraju da je bila u ključu „post-istine”. Točka D je puno jasnija, te je uglavnom vezana za objavu niza knjiga koje stavljaju „post-istinu” kao središnju temu te rasprave koje su polučile.¹⁰

Druga stvar koja se nudi uvidom u metapodatke je raspored broja objava po web-stranicama – brojka od 220 jedinstvenih web-stranica na 419 objava u korpusu. Od toga, tek je mali postotak web stranica imao vrlo visok broj objava. Tek 29% web stranica ima više od jedne objave, to jest 71% ih ima samo jednu objavu. Njih 14% ima dvije objave, 7,2% ih ima 3, 4% ih ima 4, a dvoznamenkasti broj tek 2,7%, iliti apsolutnim brojevima njih 6, koje rangiraju od 10 do čak 29 objava. Ako to usporedimo sa ukupnim brojevima objava, dolazimo do zaključka da 2,7% web stranica proizvodi gotovo četvrtinu ukupnog materijala, to jest njih 6 od ukupno 207 ima disproporcionalno velik interes za temu „post-istine”. Pogledajmo sada konkretno o kojim stranicama se radi. Tablica 1 donosi listu najvećih prinositelja, po kriteriju najmanje 5 objava.

Tablica 1. Broj objava članaka o post-istini po web-stranicama

Web portal	Broj objava
The Guardian	29
Washington Post	21
Huffington Post	15
The Conversation	14
New York Times	13
New Statesman	10
Forbes	6
London School of Economics and Political Science	5
Independent	5

10 Kakutani 2018; Kavanagh and Rich 2018; McIntyre 2018; Blackburn 2018.

Jasno je da dominira nekolicina najvećih i najpopularnijih internet-skih novina i časopisa – The Guardian, Washington Post, New York Times, Huffington Post i New Statesman, svi od kojih su velike medijske tvrtke sa tiskanim publikacijama, odsjecima izdavaštva, itd. Na vrhuncu se također nalazi The Conversation, originalno australski novinarski portal koji se posebno zauzeo za temu „post-istine” lansirajući, zajedno sa Sveučilištem u Sydneyu, tzv. “Post-truth Initiative”, multidisciplinarni projekt istraživanja fenomena post-istine, lažnih vijesti, itd. koji redovito objavljuje svoje uvide na stranicama The Conversationa. Zanimljivo je primijetiti da u upotrebi pojma post-istine dominiraju uglavnom mediji koji se uobičajeno shvaćaju kao „liberalni”, ili oni koji aktivno promoviraju liberalne perspektive i vrijednosti, barem kada tu oznaku kvalificiramo u kontekstu politike zemalja u analizi, gdje se „liberalno” naspram „konzervativnom” uglavnom odgovara opoziciji ljevice i desnice. S obzirom na to da je, kao što ću kasnije pokazati, „konzervativna” strana i njihova ideologija optužena za širenje „post-istine”, ovakva predominacija jednog ideološka pola medija je sasvim razumljiva.

Još jedna stvar koju valja napomenuti su klasifikacije autora – po pozivu, većina su profesionalni novinari. Uz one kojima je novinarstvo primarni poziv, pojavljuje se velik broj akademskih autora, bilo iz društvenih ili prirodnih znanosti. Osim toga, nalazimo čitav niz raznih stručnjaka i specijalista – političkih analitičara, komunikologa, ekonomista, stručnjaka za vanjsku politiku i sigurnost, filozofa, ali i primjerice doktora medicine, biologa, fizičara, matematičara, itd. Ovaj kolektivitet obrazovanih i stručnih „pundita” Nimmo i Combs nazivaju ironično „svećeničkim establišmentom” – „labav kolektivitet novinara, analitičara, političkih eksperata i drugih specijalista koji u javnim forumima izražavaju svoje posebno znanje” (Nimmo i Combs 1992, 6, cit. prema McNair 2003, 78). Takve grupacije se obično mobiliziraju u medijima oko pojedinih relevantnih tema kako bi pružili svoje posebne uvide javnosti u sponi različitih reportaža i kolumni (a kolumne su daleko najzastupljeniji žanrovski oblik u ovom korpusu). No ovdje je situacija specifična po tome što njihov status posebnih znalaca nije samo pretpostavka njihovog djelovanja, već je njihov identitet kao takvih, tj. kao ‘agenata istine’, jedna od vodećih tema.

Sada napokon možemo krenuti na prikaz sakupljenog diskursa koja će započeti dijakronijskim prikazom kao uvod u temu, te biti dodatno razrađena tematski, dajući pregled najvažnijih tema, i motiva koji se nalaze u tekstovima. Fokusirat ću se na šest tema, odnosno problemskih sklopova – demokracija i institucije (a), istina i činjenice (b), implicirani akteri (c), tehnologija i mediji (d), te pozivi na djelovanje (e). Nastojat ću biti što vjerniji originalnim formulacijama i izrazima, pogotovo jer će potreba detaljnog sažimanja, sumiranja i prepričavanja dati jednu drukčiju, ali nadam se što precizniju sliku danog diskursa.

3.2. DIJAKRONIJSKI PRIKAZ I UVOD U TEMATIKU

Kao što je već ranije prikazano, diskurs post-istine doživio je eksploziju u drugoj polovici 2016. Dva ključna događaja su bila okosnica njegove pojave – referendum za izlazak Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske unije (dalje – Brexit referendum) u lipnju, te američki predsjednički izbori u studenom. Ishodi tih dvaju glasačkih događaja – izglasavanje napuštanja Europske unije, te pobjeda Donalda Trumpa – interpretirani su kao glasnici značajnih društvenih i političkih promjena. Oni u diskursu stoje kao političke prijelomne točke oko kojih se povija cijeli niz semantičkog materijala koji se uvezuje u centralnu premisu – pojava fenomena „post-istine“.

Gledajući kronološki slijed, diskurs post-istine je rođen u Ujedinjenom Kraljevstvu. Prve suvremene upotrebe pojma pojavljuju se sa počecima kampanje dvaju suprotstavljenih strana u referendumu – kolokvijalno rečeno 'brexiteers' i 'remainers' (dalje brexitovci i remaineri). „Post-istina“ je služila kao jedna od mnogih točaka konstruiranja polarnih identiteta između te dvije strane. Točnije, „post-istina“ je služila da označi tip kampanjskih i političkih taktika kojima se služila frakcija brexitovaca. Optuženi su da se šire dezinformacije, u političkom govoru izriču besramne laži, te općenito obmanjuju i manipuliraju javnost. Poseban fokus tih optužbi su društveni mediji – upravo njih brexitovci koriste za svoje manipulacije, koristeći njihovu nereguliranu prirodu.

Naspram toga, autori tekstova se često eksplicitno identificiraju sa remainerima, te konstruiraju svoju frakciju kao onu odanu istini, naspram laži brexitovaca. Oni su predani sustavu i vrijednostima demokracije koje ovi svojim djelima narušavaju. Naglašavaju epistemičke vrline struke, znanosti i novinarstva, koji svojim znanjem pridonose istini, pa tako i samoj demokraciji. Riječima Katherine Viner, urednice The Guardian, u njejoj kolumni na temu „post-istine“ – „Remain kampanja je govorila samo činjenice, činjenice i činjenice“ (Viner 2016).

U zadnjih par mjeseci 2016. intenzitet diskursa „post-istine“ nanovo eksplodira kako se približavaju američki predsjednički izbori, te konačna pobjeda Donalda Trumpa. Ulazi u svoj najveći vrhunac u prosincu (označen točkom B u grafu 1) koji će nastaviti u prvom mjesecu sljedeće godine dok se lagano ne primiri u veljači. Nastavljaju se reakcije britanskih medija, dok američki doživljavaju sve veći upliv prije nego sljedeće godine krenu potpuno dominirati. Prelazimo iz „britanske faze“ na „američku fazu“ diskursa post-istine. Taj nastavak nije bitno drukčiji, te uglavnom reciklira dosadašnje teme. No, ipak valja istaknuti jedan ključan novitet. Pojam post-istine dosad se koristio uglavnom u sintagmi „politika post-istine“ ili „politička kampanja post-istine“ (engl. „post-truth campaigning“), označujući post-istinu kao stil političkog djelovanja ili političke komunikacije. U britanskoj fazi se rijetko spominje ono što će kasnije postati glavni izraz –

„era post-istine” koji do kraja radikalizira premisu sadržanu u pojmu – radi se o općem društvenom stanju, o novom razdoblju u kojem „istina” više nema snagu, te štoviše nije više moguće govoriti istinu i očekivati da će po samoj svojoj vrlini „usklađenosti sa stvarnošću” ona služiti kao nadmoćni argument. Istina je bila, više nije. Fenomen post-istine više nije djelatnost nekolicine aktera, to je sada opće stanje.

Nakon ustoličenja Donalda Trumpa početkom 2017. godine mijenjaju se politički uvjeti koji vode diskurs. Trump je prešao iz faze kampanje u fazu vladavine. U „američkoj eri” diskursa pojavljuju se i nove konstrukcije polarnih identiteta. To je sada spona Trumpa i njegovih podržavatelja, što eventualno zahvaća cijelu Republikansku stranku i sve konzervativne struje u SAD-u. Naspram toga se konstruira identitet onih ‘predanih istini i demokraciji’. To su u ovom slučajno primarno akteri koji su i autori diskursa „post-istine” – stručnjaci, znanstvenici, novinari itd. koji eksplicitno naglašavaju taj identitet. Nazovimo tu skupinu ‘agenti istine’. Oni su, posredno vrlinom branitelja istine, također branitelji demokracije, a njihovi suparnici oni koji narušavaju istinu i demokraciju.

Na tom tragu, nakon prvog šoka Trumpovog izbora, sve se više intenziviraju eksplanacijski pristupi u diskursu. Fenomen post-istine, sada utjelovljen u sintagmi „era post-istine”, objašnjava se sa gledišta raznoraznih stručnih i znanstvenih pristupa – sociologije, filozofije, političke znanosti, pa i vrlo često perspektive sigurnosti i obrane. Tijekom 2017. počinje kaskada publicistike koja u polemičkom obliku nastoji objasniti situaciju, definirati linije borbe, te predložiti daljnju djelatnost. Time struktura diskursa poprima konačni oblik, te će se do kraja promatranog razdoblja uglavnom manifestirati u tim žanrovima – novinarski članci, kolumne i komentari, stručna objašnjenja itd. Jezgrovite teme i motivi ostaju načelno isti, rekonfigurirajući se u raznim oblicima s uplivom perifernih ideja koje ne utječu bitno na osnovnu formu i sadržaj. Dodatan novitet u diskursu nastupa nakon izbora za Kongres SAD-a krajem 2018. godine, kada je Republikanska većina u Zastupničkom domu pretvorena u Demokratsku većinu. Na posebnom udaru se tada nalaze nekolicina novih Demokratskih zastupnika, specifično Alexandria Ocasio-Cortez čiji je neuobičajeni politički stil uzrokovao konsternaciju oba politička pola u SAD-u. To je rezultiralo time da je na sebe navukla niz optužbi za „post-istinito” djelovanje, koje su do te točke uglavnom bile rezervirane za desnicu.

3.3. TEMATSKI PRIKAZ

a) *Demokracija i institucije*

Demokracija je, uz pojam istine, jedan od dva najbitnija pojma diskursa post-istine. Centralna premisa jest da je ona u ovom trenutku ugrožena. Fenomen „post-istine” nagrizi njene temeljne vrijednosti i funkcije. Kao politički sustav, ona u ovom trenutku slabosti ne može osigurati svoje temeljne ciljeve – slobodu i prosperitet. Zato je treba obraniti od post-istine, obnoviti i ponovno afirmirati.

No, valja postaviti pitanje na što diskurs post-istine misli kad govori o demokraciji? U jednom dijelu članka se ona poistovjećuje sa predstavničkom liberalnom demokracijom kao 'jedinim dobrim' sustavom, iliti trenutnom konstitucionalnom paradigmatom koja postoji u zemljama „slobodnog svijeta”. Doduše, u većini članaka nije objašnjeno što se pod time misli, već pojam „demokracija” stoji kao iznimno pozitivan simbol neprecizna sadržaja. Demokracija se postavlja kao uzvišena politička vrlina, bez proceduralnog ili institucionalnog određenja. Slično kao što su u 20. stoljeću pisali teoretičari demokracije, poput Sartorija ili Dahla, na djelu je „demokratska konfuzija” gdje taj pojam nema sadržaja osim počasnog, pozitivnog pojma – „pojam koji može značiti bilo što, a obično ne znači ništa”. No, u ovom kontekstu se također aktivira borbena karakter pojma, slično kao u razdoblju Hladnog rata kada pišu Sartori i Dahl. Demokracija kao pojam postaje „ofenzivno-defanzivan”, usmjeren prema identifikiranom neprijatelju, te akumulira normativan sadržaj koji definira pozicije i uloge borbe (Matan 2014, 76–78).

Koji je taj normativan sadržaj u ovom slučaju? Kraj standardnog punjenja pojma vrlinama slobode i prosperiteta, puno veći značaj dobiva identifikiranje i ravnjanje demokracije sa 'istinom'. Štoviše, sama demokracija ovisi o istini – tek kada baratamo objektivnim činjenicama možemo imati 'razuman' demokratski proces. Ta dva elementa su međuovisna – racionalna metoda ovisi o slobodi koja se nalazi u demokraciji – javna sfera nudi slobodnu raspravu putem koje se dolazi do istine, a istina uvijek na kraju prevladava – slično argumentu J. S. Milla iz njegovog eseja „O slobodi”, dok demokracija ne može funkcionirati bez istine i činjenica koje pravilno usmjeravaju njene aktere u političkom procesu. Demokracija mora biti obranjena, između ostalog, ponovnom afirmacijom istine u njoj. U tom kontekstu, trenutna politička borba se ne opisuje kao borba dvaju različitih političkih struja već borba istine i laži – motiv koji će se redovito ponavljati i služiti da opiše kasnije političke borbe.

Ako ovo možemo uvjetno nazvati 'defanzivnim' sadržajem, da ispravna spona demokracije i istine polučuje dobre političke odluke, kako onda izgleda 'ofenzivan'? Osim konstrukcije konkretnog subjekta neprijatelja, koju opisujem kasnije, diskurs detaljno opisuje ono što se nalazi s druge

strane istine i demokracije – „alternativna stvarnost”, gdje nema nikakvih čvrstih političkih i kulturnih normi koje propisuju zajednički život. Politika koja se vodi emocijama i osjećajima umjesto istinom i činjenicama. Kada u demokraciji jenjava i prevladava 'lažna stvarnost', ona kao politički sustav pati, te njene političke norme i kultura više nisu djelatne. Tvrdi se da izostaje temeljni konsenzus, pa se time postavlja u pitanje osnovno zajedništvo političkog tijela. Ako građani nemaju pristup istini i ne vjeruju u nju ne mogu djelovati kao slobodni politički subjekti već su podložni manipulacijama.

Pogledajmo primjer takvog diskurzivnog niza. U siječnju 2017. nalazimo interesantan trenutak shvaćanja istine kao strukturnog uvjeta liberalne demokracije. European Council on Foreign Relations, think-tank fokusiran na vanjsku i sigurnosnu politiku Europske unije objavljuje članak „Kako izbjeći svijet post-istine” (“How to avoid a post-truth world”). Autori, Sebastian Dullien i Jeremy Shapiro, 'prisutnost istine' u političkom poretku liberalne demokracije nazivaju vrstom „kritične infrastrukture” u obliku „integriteta informacija”. To je institucionalizacija liberalne vrijednosti slobode govora koja, osim moralne, ima i pragmatičnu funkciju ostvarivanja osnovnog konsenzusa, pa time i jamči stabilnost političkog poretka. Pretpostavka je naravno da će taj konsenzus biti racionalan – nije poanta da su slobodne teći bilo kakve informacije – bitno je da teku 'istinite informacije'. Tu ulogu, na kraju krajeva, velikim dijelom zauzimaju stručnjaci koji su vrlinom metode sposobni proizvoditi upotrebljivo znanje za sferu javnih politika. No, ta je infrastruktura ugrožena novim razvojem događaja. Informacijska tehnologija interneta, društvenih mreža stvara bujicu informacija za koju nismo bili spremni, gdje, naravno, teku i „zagađenja” lažnih vijesti. Konačni rezultat je „nemogućnost ostvarivanja političkog konsenzusa” (Dullien, Shapiro, 2017). Autori predlažu uspostavu kontrole nad tokom informacija, te daju nekoliko konkretnih rješenja (nekoliko primjera istih spominjem kasnije).

Velik je fokus na 'institucijama', pod čime se podrazumijeva puno više od političkih institucija liberalne demokracije, a koje su ipak ključne za njeno funkcioniranje, pa i neophodne za 'snažno i zdravo društvo'. Često se u člancima citiraju raznorazna istraživanja i ankete na temelju kojih se zaključuje o ogromnom padu povjerenja u 'institucije' (što se pod time točno podrazumijeva varira od članka do članka). Tu se nalaze obrazovanje, pravni sustav, ekonomija, mediji, znanost, itd. – „infrastruktura proizvodnje istine” (The Economist 2016). Cilj je ponovna afirmacija i vraćanje povjerenja u sve te institucije, a pogotovo novinarstvo radi neophodnosti za osiguravanje 'zdrave' javne sfere. Institucije pružaju sankcioniranu i zajamčenu istinu u koju građani mogu vjerovati.

Velik broj članaka postulira da je konačna sudbina demokracije u ovim uvjetima pad u autoritarizam, pa čak i totalitarizam. Time se implicitno sadašnje stanje označava kao potencijalni uvod u autoritarne poretke. Posebnu radikalizaciju ovoga dao je povjesničar Timothy Snyder, koji je u intervjuu za Vox zaključio: „Post-istina je pred-fašizam“. Kada nastane razdvajanje između onoga što se čuje u javnosti i onoga što je činjenično istina tada slijedi predaja demokracije tiraniji – „Napustiti činjenice znači napustiti demokraciju“. Snyder afirmira važnost istine za demokraciju – „Važna je zato jer ako nemamo činjenice nemamo vladavinu prava. Ako nemamo vladavinu prava nemamo demokraciju. Ljudi koji se žele riješiti demokracije i vladavine prava to potpuno razumiju, i zato aktivno promoviraju svoju alternativnu viziju“. Nestanak istine otvara vrata demagozima da nameću svoje 'velike mitove', te putem njih kontroliraju društvo (Illing 2017).

b) Istina i činjenice

Pojam istine dijeli sličnu sudbinu kao i pojam demokracije u smislu da nema čvrsto određenu jezgru. Osim nekoliko uputa prema znanstvenom realizmu i korespondencijskoj teoriji istine, ona ostaje egzaltirani simbol, temeljno apstraktna ideja koja se beskonačno puni pozitivnim normativnim odrednicama s kojom se pojedini akteri, pa i politički sustavi blisko asociraju ili disociraju. Karakterizacije istine idu od gotovo platonističke ideje dobra do razmatranja njenog kompleksnijeg karaktera, pa čak i ograničenog pluralizma. No nikad ne idu do 'relativističkih' karakterizacija u stilu npr. post-strukturalizma već se takve ideje odbacuju, te štoviše označuju antitezom istine.

U najidealiziranijem obliku istina stoji kao objektivna, činjenična, dokučiva, jednoznačna. Ona je uvijek prisutna, uvijek dostupna i prema njoj se treba uvijek ravnati. Ona nije političko pitanje – postojana je, makar apstraktno, onkraj svih sukoba. Ona često stoji u opoziciji s emocijama i osjećajima – ispravna epistemologija zahtjeva racionalan pristup i čvrstu metodu koja može otkriti istinu. Ta metoda je uglavnom dostupna samo agentima istine – stručnjacima, znanstvenicima, novinarima, čiji je poseban zadatak, osim otkrivanja istine, i njeno nepristrano razglašavanje putem medija. Istina je dostupna i laicima, dok god ostanu odani racionalnosti, razumu i logici, često nazvanim „prosvjetiteljskim idealom“.

Istina je važna za ljudsko djelovanje – bez istinitih činjenica primijenjenih na racionalan način ni pojedinci, pa u konačnici ni politički sustavi ne mogu djelovati ispravno. Posebna pozornost se daje znanosti, koja temeljno obilježena traganjem za istinom stoji kao gotovo apstraktna, dobra sila koja donosi blagostanje – pomaže nam rješavati aktualne probleme, te osigurava tehnološki i epistemički (čak i moralni) napredak koji povećava kvalitetu života. Na socijetalnoj razini, istina pruža opći konsenzus koji

osigurava jedinstvo društvenog tijela. U njenom izostanku ili namjernom uništenju, društveno pa i političko tkivo se raspada, nastaje nepovjerenje, dezorganizacija i nasilje. Politički sustav koji je sposoban integrirati istinu je liberalna demokracija, na način opisan ranije.

Istina se konstruira u opoziciji onoga što dolazi u njenom izostanku. Pretpostavka je da u „eri post-istine” istina slabi, ako već nije proglašen njen potpuni nestanak. Prevladavaju laži i manipulacije, pa se često koriste metafore kaosa i nereda, 'prljanja', 'zagađenja' i općenito entropije istine – John Gray u svojim komentarima na temu ironično naziva takvu sliku trenutne situacije „sukob između istine i sila tame” (Gray 2017). Izostanak istine tako narušava našu sposobnost da se vodimo njome pri racionalnom djelovanju, stvaramo znanje, društveno se vežemo uz zajednički konsenzus, pa i da se politički ostvarimo.

Na tom tragu, istina se često opisuje u moralnom registru. Govoriti istinu je moralno i odgovorno, biti predan istini je vrlina. Istina je elementarna komponentna našeg moralnog i etičkog sustava. Okrenutost istini je ogled pravilnog moralnog karaktera. Nasuprot tome leži moralna degeneracija – neiskrenost, licemjerje, iracionalnosti, pa i moralni relativizam (što se sve pripisuje ovim akterima). Ta moralnost se najčešće otkriva na razini pojedinca – samo promjenom vlastitog karaktera, 'primanjem istine u svoje srce', možemo ostati predani istini, primjerice riječima novinara Shiva Singha – „svi mi imamo priliku biti zaštitnici istine na velike ili male načine” (Singh 2018). Osobna 'istinitost' je održiva tek s drugim, vezanim uvjetom – njenom institucionalizacijom u društvu poput u već spomenutim institucijama predanima istini. Nema jednog bez drugog, ako pada jedno i drugo brzo nestaje. U sadašnjem stanju je oboje nagriženo, za što su odgovorni prozvani akteri i strukturni procesi. Kada smo otkrili vrijednost istine tada se možemo za nju boriti, diskurs čega ću opisati u kasnijoj sekciji.

c) Implicirani akteri

Kao prvi i glavni propagator post-istine gotovo svugdje stoji Donald Trump. Još u prvoj polovici 2016. godine, dok je tek bio u kampanji za nominaciju Republikanske stranke je u medijima proglašen ocem „post-istinite” politike. Čak i za vrijeme „britanske faze” diskursa, on figurira kao veliki inovator, čiji su stil u Ujedinjenom Kraljevstvu preuzeli 'brexitovci'. Od te čete su najspominjaniji Boris Johnson, Nigel Farage, Michael Gove, itd. Zanimljivo, dok su u UK-u kao „post-istiniti” označavani uglavnom pojedinci, uglavnom iz Konzervativne stranke ili UKIP-a, u SAD-u krug optuženih počinje od pojedinca Donalda Trumpa, te se koncentrično širi prvo na njegove najbliže suradnike i članove kabineta (bivše i sadašnje). Nakon ureda predsjednika SAD-a i njegovih bliskih suradnika krug zahvaća

republikanske predstavnike u kongresu SAD-a, od čega se širi na čitavu republikansku stranku, njihove podržavatelje, pa na kraju i gotovo sve konzervativne struje u SAD-u, te cijeli splet konzervativnih medija (prvenstveno Fox News).

Van tih dviju zemalja nabraja se čitav niz suučesnika u praksama post-istine, no koji ipak stoje tek kao periferni slučajevi kraj epicentra Trampa. U Europi nalazimo populističke stranke AfD u Njemačkoj, PiS u Poljskoj, Front National u Francuskoj, Fidesz u Mađarskoj, itd. Zapravo, bilo tko označen populizmom je implicitno „post-istinit“. Van Europe ili SAD-a se nabraja čitav niz autoritarnih režima i vođa – Erdogan u Turskoj, Assad u Siriji, Xi Jinping u Kini, Bolsonaro u Brazilu, te naravno Putin u Rusiji (kojeg se posebno optužuje da je subverzivnim taktikama i propagandom utjecao na predsjedničke izbore u SAD-u). U njihovim autoritarnim političkim taktikama se „post-istina“ već podrazumijeva, čime se npr. Trampa izravno dovodi u vezu s autoritarizmom. Po asocijaciji se svi ti akteri trpaju u isti koš kako bi se uspostavio protudemokratski i obmanjujući karakter svih njih, ali i pokazalo kako je „era post-istine“ sada sveprisutni, sveprožimajući i globalni fenomen. Krajem 2018. u upotrebu ulazi pojam globalnog „rata protiv istine“ koji prilično zaoštrano upozorava na takvo stanje (Singh 2018).

Sad kada smo ih identificirali, valja navesti što sve stoji u njihovoj optužnici. Te figure, ali i svi koji ih podržavaju, opisuju se kao uništavatelji istine, ili kroz namjernu manipulaciju ili jednostavno vlastitom nebrigom za istinu. Oni odbacuju stručno i znanstveno znanje, te nadmještavaju teorijama zavjere. Oni su populistički koji ne mare za demokraciju već samo za vlastitu moć. Također ih se često označava kao ksenofobe, rasiste i seksiste. Redovit je prezir prema njihovim biračima – skloni su biti zadivljeni spektaklom, neobrazovani su i netolerantni. Ne vjeruju demokratskim i društvenim institucijama pa tako traže alternativu u populističkim nagonima spomenutih, prihvaćajući njihovu 'lažnu stvarnost'.

Često članci započinju premisom konfuzije nad uspjehom tih aktera. Koja je njihova tajna? Njihova metoda? Prema dosadašnjoj političkoj logici, istina, a ne laži donosi politički uspjeh. Naši komentatori se pitaju – kako su Trump, brexitovci ili neki drugi akteri obrnuli taj odnos? Prvenstveno, oni koriste novu tehnologiju društvenih medija koja im omogućava da šire svoje laži u obimu bez presedana, maskirajući ih kao legitimne informacije. Vodeća forma je “fake news”, širenje lažnih informacija koje su oprezno konstruirane da se doimaju legitimno. U igru također ulaze savezništva s nekim „tradicionalnim“ medijskim konglomeratima, primjerice Fox News i ostale publikacije u vlasništvu konzervativne obitelji Murdoch. Druga metoda je izravna komunikacija s publikom putem društvenih mreža poput Twittera, gdje će se npr. Donald Trump obratiti svojih (u trenutku

pisanja) 66.000.000 pratitelja te koristeći agresivni, ksenofobni, manipulativni, obmanjujući stil napadati političke protivnike, pa i proturječiti svim informacijama koje ga predstavljaju u negativnom svijetlu, ili mu prosto ne odgovaraju. Štoviše, on će njih prozvati 'fake news'. Trumpovi 'tweetovi' će zatim biti 'retweetani' u još većim milijunima, te će njegove laži ostvariti doseg o kojem niti jedan dosadašnji medij nije mogao sanjati. Kulpabilnost Trumpovih podržavatelja dijelom dolazi iz toga što upravo oni 'retweetaju' i 'shareaju' njegove laži i lažne vijesti koje ga podržavaju. Oni su ta masa društvenih medija koja će nekritički širiti sporni sadržaj te još više ljudi saplesti u mrežu obmane. A onda opet, oni koji 'nasjednu' su jednako tako krivi što su nekritički prihvatili kompromitiran sadržaj. Time se stvara prostor 'alternativne stvarnosti' – cijela post-istinita politička i društvena sfera napustila je stvarni svijet, te iz svoje 'komore jeke' planira rušenje demokracije i uspostavu autoritarnih poredaka.

d) Mediji i tehnologija

Počnimo sa člankom koji se posebno bavi ovom temom i koji će biti iznimno utjecajan kasnije – „Kako je tehnologija narušila istinu” (Viner 2016) Katherine Viner, glavne urednice The Guardian, gdje je članak i objavljen 12. lipnja 2016. Teza ovog povećeg eseja je da društveni mediji ugrožavaju vijesti, novinarstvo i tradicionalne medije. Prvo kroz otimanje njihove publike, pa tako ih ostavljajući gladne prihoda, a zatim kroz stvaranje prostora gdje „svatko ima svoje činjenice” – svi mogu pridonositi toku informacija na internetu. No, kaže, posljedice su bile puno šire od područja medija. Situacija je opet opisana u ključu borbe istine i laži, gdje, s jedne strane, one objektivnog novinarstva, imamo informiranu javnost, dok, s druge, one populističkih „post-istinitih” političara imamo neinformiranu razjarenu masu.

Pojavom interneta i društvenih mreža dobivamo nepregledni, intenzivni tok informacija nad kojim nema nikakve kontrole istine i laži kao u tradicionalnim medijima. Algoritmi društvenih mreža nas zatvaraju u 'komore jeke' koje se pune svakakvim sadržajem, te izoliraju ljude od vanjskog utjecaja drugih gledišta, te društvenih i političkih institucija, a pogotovo onih koje su okrenute istini – novinarstvo, znanost, struka, itd. Ovdje se također po prvi put napadaju velike tehnološke kompanije poput Google-a, Facebooka i Twittera, koje gledaju kroz prste situaciji širenja neistina na vlastitim mrežama, profita radi. „Radi se o simptomu sve veće slabosti masovnih medija, posebno što se tiče kontroliranja granica prihvatljivog govora... Desetljećima su novinari u velikim medijskim organizacijama služili kao 'gatekeeperi' koji su dosuđivali koje ideje se smiju javno raspravljati, a koje se smatraju previše radikalnima” (Viner 2016).

Društveni mediji tako postaju novo mjesto 'istine'. Citiraju se statistike po kojima većina populacije sada prati vijesti prvenstveno na njima. Za razliku od tradicionalnih medija, nema nikakvog uredničkog procesa, provjera činjenica ili općenito funkcije "gatekeepera". Novinarski ideal predanosti istini, javnoj službi i kritici moći u novim medijima ne postoji, te zbog njihove difuzne prirode teško može biti institucionaliziran. Ključna metafora je ona kaosa, naspram poretka tradicionalnih medija. Upravo takvo polje omogućuje onima koji ionako prakticiraju instrumentalni kaos da postignu svoje ciljeve – populističari, teoretičari zavjera, Trump itd. čije propagandne tehnike nailaze na plodno tlo.

Što se dogodilo s tradicionalnim medijima? Ne radi se samo o novinama, radiju, televiziji itd. već svim „uglednim” medijskim kompanijama koje funkcioniraju duž širokog spektra izdanja. Na primjer, već spomenuti "The Guardian" ili "New York Times", koji djeluju i na internetskim portalima i na društvenim mrežama, ali u ovom kontekstu naglašavaju da su pošteni i iskreni, odani istini i demokratskim vrijednostima. Ukratko, agenti istine. Njima već godinama prijete kolaps poslovnog modela. Postupačno gube čitatelje i bore se za „svaki dolar”. Moraju se prilagođavati novim tržišnim uvjetima koji nagrízaju njegove ideale. Model zarade na reklamiranju mora se još više intenzivirati, što daje veći utjecaj onima koji te reklame plaćaju. Urednička politika mora biti okrenuta biranju sadržaja koji privlači najviše pažnje, a ne onom koji je najproduktivniji za demokratsku raspravu – „Previše medijskih organizacija sada mjerilom vrijednosti smatraju 'viralnost' umjesto istinu ili kvalitetu" (Viner 2016). Štoviše, time navlače „polarizacijski” sadržaj koji snažnim emocionalnim nabojem mobilizira publiku. Iako je to možda smisleno s poslovne strane, ono dodatno produbljuje nepovjerenje među populacijom koja ih počinje smatrati vođene profitom umjesto javnim dobrom.

Mediji moraju ponovno afirmirati ono što ih je učinilo 'kvalitetnima'. Nanovo se ponavlja novinarski ideal pružanja kvalitetnih reportaža i istinitih informacija, nadziranje i kritika vlasti, te općenito okrenutost istini i javnom dobru. U kontekstu „ere post-istine” to ne znači samo ponovno promišljanje i povratak idealima, već i aktivnu borbu protiv svih struja koje ugrožavaju ne samo njih već općenito istinu i demokraciju. Štoviše, oni moraju preuzeti vodstvo u toj borbi, te u savezništvu s ostalim institucijama istine mobilizirati populaciju. Oni moraju biti 'moralno vodstvo' ne samo tijekom rata već i nakon što je rat dobiven. Samo oni imaju metode, resurse i institucionalnu poziciju da učine istinu široko dostupnom – „Moramo početi ponovno više cijeniti činjenice nego emocije, povratiti istinu u svijet, te izazvati one koji šire neistinu, te ih pozvati na odgovornost" (Wilkins 2016).

e) Pozivi na djelovanje

Već smo gore opisali kako se cijela problematika „post-istine” uobličava kao ako ne već politička onda kulturna borba. Prvi korak je prihvaćanje svoje pozicije u borbi, to jest afirmaciju samog sebe kao „subjekta istine”, odanost njenim vrijednostima i opozicija njenim izazivačima. Velik dio toga se mora odraditi na razini osobnog morala. Dobar primjer takvog pristupa je tzv. „Zavjet afirmacije istine” (“Pro-truth pledge”), projekt koji je nastao kao reakcija na „post-istinu”, te koji od podržavatelja traži da javno proglase svoj zavjet – „Prisežem da ću se iskreno truditi dijeliti istinu, poštivati istinu, podržavati istinu”¹¹ (protruthpledge.org 2018). Osim ovog projekta, niz članaka nudi savjete za samodisciplinu – kako ostati vjeran istini, kako evaluirati informacije i izbjegavati laži, kako ‘oprezno’ dijeliti informacije na društvenim mrežama itd. Ključan dio ovoga je i velik broj poziva za uvođenje nastave o medijskoj pismenosti i kritičkom mišljenju u javno obrazovanje.

Uzdižući se s razine pojedinca, dolazimo na institucionalnu razinu – mobilizacija protiv prijeteci sila zahtijeva afirmaciju napadnutih institucija demokracije, znanosti, struke i novinarstva u svrhu zaštite vrhovnog općeg principa istine. Svi akteri vezani za navedene, ali i usputni podržavatelji, pozivaju se na prilagodbu sadašnjem stanju kako bi se što učinkovitije zaštitili od napada, te borili protiv sila „post-istine”. Svim tim institucijama mora biti „vraćen stari ugled”, pod pretpostavkom da im je „post-istina” oduzela zasluženi utjecaj. Konkretno operacionalizacije s vremenom idu od općih normativnih uputa vrijednosti istine do obrazloženja novih institucionalnih rješenja za „kontrolu istine”.

Najinteresantniji su ipak pozivi na djelovanje na sistemskoj razini – nužno je proizvoditi nove regulacije, mehanizme i institucije koje će regulirati i štititi istinu. Spomenimo za primjer jedan od članaka fokusiran na tu temu – „Politika post-istine, peti stalež i sekuritizacija lažnih vijesti”, objavljen u uglednom akademsko-stručnom časopisu Global Policy Journal. Autor Nayef Al-Rodhan sagledava situaciju kroz paradigmu nacionalne i svjetske sigurnosti, te također nudi četiri rješenja: 1) Napredni tehnološki instrumenti za “fact-checking” – implementacija automatskih sustava provjere legitimnosti informacije od strane država i medijskih kompanija, te uklanjanje kompromitiranog materijala; 2) Veća prisutnost znanosti u javnosti – institucionalno uključivanje znanstvenika i stručnjaka u procese odlučivanja i stvaranja javnih politika; 3) Pojačano djelovanje vlasti – državne vlasti moraju osnovati tijela koja će se boriti protiv dezinformacije i propagande (ali, napominje, bez narušavanja građanskih prava); 4) Sekuritizacija “fake newsa” – prihvaćanje “fake-newsa” kao sigur-

11 U izvorniku: „„I pledge my earnest efforts to: share truth, honor truth, encourage truth” (protruthpledge.org 2018).

nosnog problema, vezanog za pojavu remetilačkih i opasnih populističkih pokreta te agresivnim utjecajem vanjskih aktera poput Rusije. Mora se stvoriti međunarodna suradnja, zajedničko otkrivanje izvora “fake newsa”, te pravno sankcioniranje prijestupnika. Niz drugih članaka predlaže slična rješenja. Ključ je u uspostavi kontrole nad novom informacijskom tehnologijom koja se uspostavlja na najvišoj regulativnoj i političkoj razini. Vlade pojedinih država moraju uspostaviti tu regulaciju i osnovati nova tijela u bliskoj suradnji s arbitrima istine, te surađivati s drugim državama kako bi razvili kapacitet za borbu s onime što se već smatra globalnim fenomenom (Al-Rodhan 2017).

Bila istina napadnuta ili već pobijedena, u ovom presudnom trenutku treba aktivno djelovati kako ne bi bila nepovratno izgubljena. Područje borbe se ocrta diljem društvenog polja – u svim ključnim institucijama istine, pogotovo u obrazovanju, medijima i sveučilištu. Prvo treba obraniti te utvrde pod opsadom, a nakon toga mobilizirati populaciju i raznim metodama ih uvjeriti u istinu. Na kraju, stiže konačna bitka na političkom polju – pobjeda nad konzervativnim strankama koje su se odale „post-istini”. Glavni negativac je pritom naravno Donald Trump, te se uz njegov konačni pad već veže cijela mitologija konačne borbe – prvenstveno optužnica i presuda slijedom uspjeha istrage Roberta Muellera kao osvetnički čin pravde i istine (što se u usprkos velikom emocionalnom naboju u konačnici izjalovilo), te potencijalni opoziv Donalda Trumpa s pozicije predsjednika SAD-a. Iako se konačni cilj nalazi na polju politike, te se vodi metodama demokratskih institucija, cijela borba često nije prikazana kao politička, odnosno kao sukob dvaju različitih vizija društvenog uređenja. Ona se uzdiže na višu razinu – riječima Jonathana Freedlanda, kolumnista Guardiana: „Velika podjela našeg vremena možda ipak nije između ljevice i desnice ili otvorenog i zatvorenog društva, nego je posrijedi ipak nešto temeljnije: između onoga što je istinito i onoga što je lažno” (Freedland 2018).

4. ANALIZA I INTERPRETACIJA DISKURSA „POST-ISTINE”

4.1. UVODNE NAPOMENE

Sada možemo krenuti na dodatnu interpretaciju diskursa u vidu ranijih teoretskih postavki. Valja početi s nekoliko uvodnih kvalifikacija i komentara. Interpretacija danog diskursa će uglavnom biti kritički orijentirana – poanta je izdići se iz prostora samog diskursa, a ne argumentirati s njegovim već zadanim pretpostavkama i kategorijama, već sagledati jezičnu i društvenu logiku sa gledišta diskurzivnog analitičara. Cilj je reći nešto o njemu što on sam ne govori niti ne može reći ako je predan svojim

pretpostavkama, što otvara prostor propitivanja i kritike rečenog. S gledišta društvene znanosti, načelno zauzimam stav da ovdje zahvaćeni diskurs uglavnom nije koristan za koherentno razumijevanje društvenih fenomena kojima se bavi, iako ima takvu eksplicitnu pretenziju. Opterećen je nizom političkih i društvenih ulaganja van čijih uskih okvira ne može izaći, pa tako ni sagledati širu sliku. No, to ipak ne znači da je potpuno u krivu, te ako privremeno ipak budemo nešto blagonakloniji i uzmemo ga kao iskreni pokušaj razumijevanja svijeta, nekoliko poanti ipak možemo istaknuti kao relevantne.

Glavan je motiv društvenog noviteta. Iako to nije nestanak istine nešto se jeste promijenilo. Koliko god možda bilo sličnosti sa starijim populističkim pokretima, trenutni 'val populizma' ipak treba razumjeti kao zasebni fenomen. I doista, Donald Trump je predsjednik kakvog SAD još nije imao, došavši na vlast kampanjom koja odudara od onih njegovih prethodnika. Također, mora se uzeti u obzir kontekst eksplozije razvoja i upotrebe novih informacijskih tehnologija. Društvene mreže su još prije desetak godina bili marginalna pojava – brojka korisnika 2010. godine je bila 970.000.000, dok se danas procjenjuje na 2.820.000.000 (Statista.com 2019). Isto tako, broj korisnika interneta je 2010. bio 1.970.000.000, dok je danas 4.530.000.000 (Internetworldstats.com 2019). U međuvremenu se pojavio ogroman niz tehničkih i softverskih rješenja koja utječu kako koristimo globalnu komunikacijsku mrežu i kako ona utječe na naš život. Intenzitet toka informacija je bez presedana i njegova upliv u društveni život rapidno napreduje, ne samo kvantitativno već i kvalitativno. To je fenomen koji ipak ne razumijemo u potpunosti i kojeg je u svom opsegu gotovo nemoguće zahvatiti. Također, ti uvjeti omogućuju da se "fake news" doista sustavno proizvodi i služi usmjeravanju mišljenja neistinitim i izmišljenim informacijama, bilo s ciljem profita ili u službi neke političke agende.

I doista, taj razvoj događaja otvara mnogo prostora za konstruktivnu kritiku. Komunikacijski stilovi Trumpa i populističkih skupina su doista često temeljeni na obmani i manipulacijama. Njihove politike i ideje su teško obranjive i njihovo djelovanje u mnogim slučajevima narušava demokratske institucije. Novitet interneta i društvenih mreža proizvodi razne neobične fenomene koji izazivaju opravdanu brigu. Raširena dostupnost informacijskih tokova doista daje glas marginalcima koji su često ranije bili opravdano ignorirani. Osjećaj nesigurnosti i zbunjenosti među populacijom ipak jest opipljiv kao posljedica ovih pojava.

No, s druge strane, ono što narušava kredibilitet ovog diskursa je mehanizam pojma „post-istine”. On čini mobilizacijsku točku oko koje se vrte sve druge ideje i u sprezi s njom dobivaju novo značenje. Teza fenomena „post-istine”, koja nalaže da smo u fundamentalno novom razdoblju, podre-

đu je sve navedene nove razvoje pod svoju logiku. „Post-istina“ shvaćena kao jedinstveni fenomen zasjenjuje činjenicu da ono što ga čini su zapravo više različitih procesa koje treba pojedinačno razložiti i sagledati. Oni nisu tek elementi ujednačene logike post-istine koja čini monolitni fenomen uništenja istine.

Takva unificiranost je nužna u trenu kada diskurs post-istine pokazuje drugo lice. U zahvaćanju navedenih raznorodnih fenomena on ima donekle produktivnu eksplanacijsku ulogu. No kada počinje govoriti o političkoj borbi njegovo naličje se mijenja i taj aspekt se redovito priljubljuje uz eksplanacijski poduhvat, te svojim mobilizacijskim nagonom mu nabacuje ogroman teret koji, na kraju krajeva, motivira i sam pokušaj objašnjenja. U borbi za predstavljanje on je instrumentaliziran ka ocrtavanju linija borbe i identificiranju neprijatelja. A najveći ulog u takvoj slici društvene stvarnosti ipak ima određena društvena skupina, 'portparoli' koji guraju takvu sliku, svjesno ili nesvjesno sa predominantnom zastupljenošću vlastitog interesa i umanjivanjem uloge ostalih.

4.2. DRUŠTVENI ULOG

Uzimajući pretpostavke iznesene u teoretskim postavkama rada, analiziram međuodnos diskurzivnog i društvenog – kako se ta sukstitutivnost odigrava u ovom slučaju? Koje društvene učinke možemo primijetiti? Počnimo od promotora teze diskursa post-istine, ranije nazvanih 'agentima istine'. U burdjeovskim terminima, agenti istine su samoshvaćeni 'portparoli', ovlaštenici za stvaranje reprezentacija svijeta koji već drže to priznanje i vjerojatno će nastaviti držati usprkos svim upozorenjima na dolazak „ere post-istine“. Rašireni po različitim područjima društva, na različitim pozicijama i djelujući različitim praksama, oni i dalje mogu očekivati da budu shvaćeni ozbiljno – znanstvenici na sveučilištima putem znanstvenih opisa svijeta, stručnjaci sa institucionaliziranim pozicijama i ovlastima, pa čak i profesionalni novinari koji, usprkos svim alarmističkim prognozama, i dalje imaju čitateljstvo, da ne spominjemo nenadmašan organizacijski i tehnički kapital pri komunikacijskim tokovima. Orijevanost ka istini je već implicirana u tom statusu, no u ovom slučaju u rekonfiguraciji svoga identiteta ona zauzima središnje mjesto.

Štoviše, zahtjev za simboličkom moći govora sada poprma univerzalne dosege. Osjećajući se ugroženo, oni direktno upućuju pažnju na činjenicu da su legitimni portparoli, ne bi li afirmirali, zadržali, čak i proširili taj status. Apelirajući na razum, nastoje ga učvrstiti kao 'prirodnog'. Štoviše, oni se mobilizacijom koncepta istine proglašavaju ključnim dijelom društvenog i političkog poretka, u ovom slučaju liberalne demokracije. U ovoj specifičnoj političkoj situaciji oni mobiliziraju svoju stratešku poziciju u društvu kako bi sadašnjem stanju nametnuli operativno značenje

– ono sadržano u pojmu „post-istine”. Oni se smatraju jamcima istinitih reprezentacija, što je upravo ono što nas može obraniti od ugroze „post-istine”, te pozivaju sve koji i dalje žele računati na takve da budu odani tim principima. Diskurs post-istine posvećuje granicu između onih koji su na strani istine i razuma i onih koji nisu. Pritom, borba nije samo implicitna u konstituciji granice – poziv je eksplicitan i izravan. Agenti istine za sebe zauzimaju ulogu prvoboraca – pastoralnu ulogu za obje strane granice, pošto svojim epistemičkim vrlinama su ipak najbliži istini.

Ulog diskursa je na kraju ipak društvena struktura – te tako diskurs post-istine nastoji ostvariti određene rekonfiguracije na društvenom polju. Štoviše, on ne računa na pasivan utjecaj, na puko plasiranje diskursa na 'tržište ideja' uz nadu u uspjeh millovske teleologije istine, već ima ugrađen detaljan poziv na akciju. Štoviše, često poziva i na dalekosežnije promjene od samog povratka na stanje koje prethodi „post-istini”, dok je istina navodno bila aktualna. Rasparčavanje diskursa diljem javne sfere se može smatrati prvim korakom – ocrtavanje linije borbe, identificiranje neprijatelja i saveznika. Tu je već predviđen i drugi korak – mobilizacija dostupnog kapitala (za početak simboličkog i organizacijskog), institucionalizacija novih društvenih identiteta, odnosa i praksi (te rušenje i/ili promjena nekih dosadašnjih, prvenstveno onih koji uzdržavaju fenomen „post-istine”), ili, u krajnjoj mjeri, dalekosežna rekonfiguracija čitavog društva u ključu normativnog naboja pojma istine. Trenutno stanje strateškog polja, gdje njihovi smrtni neprijatelji, promicatelji „post-istine” drže vrhovnu političku vlast i prateću diskurzivnu moć, je neprihvatljivo. Diskurs post-istine je sveobuhvatan, te na socijetalnoj razini zahtijeva opredjeljenje za jednu i drugu stranu, te štoviše nudi detaljne subjektivacijske propise za one 'istinite' i za one 'lažne', pa slijedom toga i idealni ustroj javne sfere.

Te institucije bi trebale učvrstiti društvenu moć agenata istine. Dizajnirane po njihovim idealima, one će osigurati društveno dostupan diskurs koji odgovara njihovim zahtjevima istine. Kaotično polje interneta i društvenih mreža treba regulirati tehnološkim mehanizmima koji će automatski uklanjati diskvalificirani diskurs, ili ga barem obilježavati kao takvog. Čak i na sistemskoj razini treba stvoriti zakonske propise i mehanizme koji reguliraju nepoželjni diskurs, te kažnjavaju prijestupnike. Naravno, tim novim institucijama netko mora upravljati, a tu ulogu na sebe preuzimaju agenti istine. Oni namještaju parametre automatske diskvalifikacije ili diskreicijski odabiru što je prihvatljivo a što nije.

Ne treba posebno isticati da bi takav aranžman stavio ogromnu moć u ruke onih koji kontroliraju te institucije. No, hoće li takve institucije biti u rukama ovdje samoidentificiranih agenata istine, ili će drugi akteri mobilizirati ogromnu nadzornu moć tih institucija, ostaje otvoreno pitanje. Jer, doista, za stvaranje takvih potreban je organizacijski i financijski kapital,

te legislativni okvir kojeg mogu pružiti samo države. U svakom slučaju, posrijedi je veoma staro pitanje koje progona Zapadnu političku misao od njezinih početaka: tko će čuvati same čuvare? S tim da je prosvjećenost čuvara upitna, a tehnološke mogućnosti cenzure i nadzora velike, kvalitativno i kvantitativno bez presedana. Jedan od članaka koji predlaže takve mjere naglašava da se to mora učiniti bez narušavanja građanskih prava (Al-Rodhan 2017), no nije jasno kako bi to bilo izvedeno u ovom slučaju. Sloboda govora jedna je od temeljnih liberalnih vrijednosti te štoviše jasno figurira u goreopisanoj koncepciji javne sfere. Doima se kao da su se ipak opredijelili za paternalističku varijantu gdje oni sa više razuma moraju 'podučavati' one sa manje, u ovom slučaju s kontrolom javnog diskursa.

Neke radnje u ovom smjeru su već učinjene. Poynter institut na svojim stranicama bilježi niz novonastalih institucionalnih i legislativnih uređenja s ciljem 'borbe protiv dezinformacija' u dosad 51 zemlji svijeta. Nema referenci na „post-istinu” iako je bliski pojam „lažnih vijesti” (engl. “fake news”) operativan, te čak ulazi u zakonske tekstove. Većina njih koji nude rigoroznije mjere, te su efektivno upotrijebljeni u svrhu cenzure i progona počinitelja, uglavnom dolaze iz „manje slobodnih” zemalja, poput Bangladeša ili Malezije. No, niz zapadnih liberalnih demokracija, poput Francuske, Njemačke ili Ujedinjenog Kraljevstva, već su poduzele niz radnji. Iako zasad nijedan ne predviđa direktnu cenzuru, stvara se institucionalni okvir za nadzor informacijskih tokova, uglavnom u obliku nadzornih tijela za borbu protiv dezinformacije, do zakona koji identificiraju kompromitirani sadržaj. Diskurzivni okvir u kojem se predlažu te radnje je uglavnom sigurnosni – sprečavanje stranih sila, primarno Rusije, da šire propagandu na domaćem terenu (Funke 2018). No jednom kada okvir postoji, ništa ga ne sprečava da se okrene drugim potencijalnim neprijateljima – primjerice, iako je identificirani neprijatelj diskursa post-istine generalno pripadnik konzervativnih struja on se u par navrata okrenuo na ljevicu, npr. protiv Jeremya Corbyna.

Valja napomenuti da diskurs post-istine nije dominantni narativ. Čak i kod postuliranih glavnih aktera struke, znanosti i novinarstva, mnogi ga izravno odbacuju.¹² No, on se i dalje nalazi u aktualnoj interdiskurzivnoj mreži predstavljanja trenutnog društvenog i političkog stanja, te utječe na mnoge druge dijagnostike i reprezentacije.¹³ Među političkom elitom, izuzev par izoliranih primjera, pojam „post-istine” se zasad ne koristi (iako su „lažne vijesti” vrlo prisutne). No, niz tijela bliskih vlasti detaljno sudjeluje u diskursu – istraživanje naručeno od strane NATO-a, objavljeno 2018,

12 Brown 2016; Gray 2017; Streeck 2017.

13 Videti, na primjer, Krugmanov članak “The Republicans go full authoritarian”, koji ne spominje „post-istinu” ali replicira njegove optužbe agenata post-istine za autoritarne nagone (Krugman 2018).

replicira mnoge motive diskursa post-istine (Gertz 2018), jedan od najutjecajnijih američkih think-tankova RAND Corporation objavio je izvještaj nazvan „Propast istine” (engl. “Truth Decay” (rand.org 2018)), a Eurostat, statistički ured Europske unije objavio je izvještaj naslovljen „Komunikacija statistike u društvu post-istine” (Baldacci and Pelagalli 2017). Temelji za promjene koje diskurs post-istine nalaže je već postavljen, ostaje vidjeti hoće li nastaviti tim putem. A ako hoće, principi liberalne demokracije su možda ipak ugroženi ne samo izvana nego i iznutra.

5. ZAKLJUČAK

Diskurs post-istine i dalje ostaje relevantan. Zaključno s ožujkom 2019. godine, i dalje se svakih par dana pojavi novi članak na temu. Trenutno interes nije na nekom relativnom vrhuncu, no nema naznaka da će zauvijek splasnuti, te su novi valovi i dalje mogući. Donald Trump ima još godinu dana mandata, Brexit se približava konstantno odgađanoj, ali time sve više uzavreloj konačnici, pritisak na tehnološke kompanije da reguliraju svoje platforme i dalje traje, dok društvene mreže nastavljaju rasti i širiti utjecaj u svim područjima života. “Fake news” se i dalje proizvodi i rasparčava. Političke i društvene tenzije se i dalje osjećaju. Sve ono što čini navodni fenomen „post-istine” i dalje postoji, te inspirira zaključke da se nalazimo u novom razdoblju ugroženosti istine i demokracije.

No, treba li to opisivati pojmom „post-istine”? Moj zaključak je da bi taj pojam bilo najbolje napustiti ili barem ponovno promisliti njegov sadržaj. On je doista inspirirao neka konstruktivna, iako gruba i nerazrađena objašnjenja trenutne društvene i političke situacije. No, kao što je moja analiza nastojala pokazati, on je već od rođenja obilježen teškim političkim teretom koji motivira razumijevanje. Objašnjavanje tako pada u drugi plan, te je temeljno obilježeno funkcijom da ponudi konstrukciju s primarnim ciljem političke borbe, ako već ne u smislu rekonfiguracije društva prema specifičnoj viziji istine, onda makar kao dio redovne demokratske borbe za vlast. A ta stvorena reprezentacija je sporna iz niza razloga – limitira politički subjektivitet većine populacije koji je tek u potpunosti ostvaren kod zamišljene nekolicine ‘klase razuma’, predlaže stvaranje institucionalnih mehanizama koji nose ogromnu nadzornu moć bez jasnih ograničenja. ‘Blok istine’ time za sebe zauzima poziciju vladanja nad opasnostima koje donosi ‘novi svijet’. Pritom se nizom diskurzivnih manevara predstavlja kao jedino ispravno, ili bolje reći ‘istinito’ rješenje, sakrivajući politički karakter. Je li to rješenje za aktualne probleme? Ono zasigurno nije jedino moguće, a politički je sporno i mnogima neprihvatljivo. Štoviše, iako se identificira da djeluje u paradigmi i u svrhu zaštite liberalne demokracije, ovo rješenje u sukobu je mnogim njenim pretpostavkama. Osim ospora-

vanja prava slobodnog govora više-manje izravnom cenzurom, ono predlaže disproporcionalnu koncentraciju moći pri utjecaju na javnu sferu.

Stavljajući na stranu tu političku dimenziju, možemo li barem donekle spasiti eksplanacijski karakter pojma „post-istine”? Moguće, ali vrlo ograničeno. On si uzima preveliki zamah i uvezuje niz raznorodnih fenomena u nezajamčeno jedinstven okvir aktualnog zeitgeista. Štoviše, prevelika vezanost za suvremene događaje dovodi u pitanje analitičku korist u već bliskoj budućnosti. Osim toga, na samoj površini jezične konstrukcije je pojam „post-istine” prilično pretenciozan. Tvrditi da je istina nestala, ili da je bilo prije a sada je više nema je radikalna tvrdnja koja se nikako ne uspijeva opravdati, osim ako prihvatimo sporne pretpostavke uvedene njenom razradom unutar diskursa post-istine. Možemo prihvatiti da su se komunikacijski uvjeti dubinski promijenili a opća strateška pozicija diskurzivne moći pomakla, no da to nekako kvalitativno mijenja prirodu istine je teško. Tek kad uzmemo 'istinu' kao skup diskurzivnih sadržaja koji teku kroz specifični institucionalni okvir, što je pretpostavka koncepta istine kojeg nalazimo u samom diskursu post-istine (sloboda govora, znanost i razum u institucijama liberalne demokracije), možda možemo govoriti da ona gubi na utjecaju. No, to nije istina sama, već u najbolju ruku jedan specifični 'režim istine', koji ima svoju povijesnu lokalnost te, iako pretendira na prirodnost i univerzalnost, dugoročno ne može održati taj status van svojih specifičnih uvjeta koji su u ovom trenutku izazvani. Uvjetno rečeno, sa istinom u potpuno univerzalnom smislu, 'režimi istine' imaju tek tentativan, ad-hoc odnos.

Hoće li pojam „post-istine” biti napušten? Teško je reći. On je zasad postojan u javnoj sferi iako nije dominantan, te barem njegove pretpostavke ostaju žive u čitavoj mreži diskursa usmjerenih na objašnjavanje i djelovanje u suvremenim, uvjetno rečeno nesigurnim, vremenima. U akademiji je uzeo također maha – do danas je objavljeno više od pedeset znanstvenih članaka koji ga shvaćaju ozbiljno, iako zadržavajući politički teret. Članci poput „Dvostruka spirala post-istine: reflektivnost i nepovjerenje u lokalnu politiku” (Gibson 2018), nastoje iz njega stvoriti analitički koristan koncept, dok, na primjer, zbornik „Post-istina, lažne vijesti: viralni modernitet i visoko obrazovanje” (Peters et al. 2018) već u uvodu „post-istinu” afirmira kao opasan fenomen koji narušava vrijednosti demokracije i istine. Ideja je zasad aktualna, te je sasvim moguće da će čak i nestankom konteksta koji ga trenutno vodi preuzeti neku novu morfologiju, ili se u političkom smislu usmjeriti na neke nove neprijatelje.

I nakon udaljavanja od pojma „post-istine” ostaje mnogo posla. Njegovom diskvalifikacijom nisu nestali svi fenomeni koje on nespretno pokušava shvatiti, mnogi koji opravdano uzrokuju zabrinutost. Predlažem na kraju četiri daljnja smjera istraživanja. Prvo, oko razvoja informacijske

tehnologije, interneta, društvenih mreža itd., te ostalih pratećih društvenih promjena koje inspiriraju nesigurnost oko statusa istine. Drugo, praćenje i istraživanje razvoja novih politika i mehanizama protiv dezinformiranja, koje već sad obećavaju velike promjene u funkcioniranju (i slobodi) javne sfere. Treće, i sa samim diskursom post-istine još ima istraživačkog posla. Ovdje je zahvaćeno tek jedno, iako možda najproduktivnije područje njegove proliferacije. No, njega je moguće naći u mnogim drugim lokalitetima i rasprava i dalje traje. Četvrto, zadržavajući se na teorijsko-idejnoj razini, moguće je još mnogo doprinijeti raspravi o statusu istine u suvremenosti. Ovdje nisam ulazio u filozofsko razmatranje koncepta istine, no on je preokupacija filozofske tradicije od najranijih dana, a posebno se u 20. stoljeću u određenim strujama analitičke i kontinentalne filozofije za njega stvara specifičan interes. Filozofsko razmatranje koncepta istine i primjena stečenih uvida na još jedan interpretacijski ciklus pojma „post-istine” otvorilo bi vrata promišljanju jednog od najvažnijih uloga u ovoj cijeloj priči – istini samoj i našem odnosu s njom.

LITERATURA

- Al-Rodhan, Nayef. 2017. Post-Truth Politics, the Fifth Estate and the Securitization of Fake News. *Globalpolicyjournal.com* 7. lipnja; <https://www.globalpolicyjournal.com/blog/07/06/2017/post-truth-politics-fifth-estate-and-securitization-fake-news>. (Accessed: January 10, 2019).
- Bauman, Zygmunt and Donskis, Leonidas. 2016. *Liquid Evil*. Cambridge: Polity Press.
- Blackburn, Simon. 2019. *On Truth*. Oxford University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1992. *Što znači govoriti – ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- Gibson, Timothy. 2018. The Post-Truth Double-Helix: Reflexivity and Mistrust in Local Politics. *International Journal of Communication* 12: 3167–3185.
- Glanzberg, Michael. 2018. Truth. In Zalta, Edward (ed.) 2018. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*; <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/truth/> (Accessed: October 20, 2019).
- Kakutani, Michiko. 2018. *The Death of Truth*. Tim Duggan Books.
- Kavanagh, Jennifer and Rich, Michael. 2018. *Truth Decay: An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life*. RAND Corporation.
- Matan, Ana. 2014. Pojmovne borbe za demokraciju. U Kursar, Tonči i Matan, Ana (ur.) 2014. *Demokracija u 21. stoljeću?* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- McIntyre, Lee. 2018. *Post-truth*. MIT Press.

- McNair, Brian. 2003. *Uvod u političku komunikaciju*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Meier, Klaus et al. 2018. Audience Engagement in a Post-Truth Age. *Digital Journalism* 6(8): 1052–1063. doi: 10.1080/21670811.2018.1498295
- Nimmo, Dan and Combs, James. 1992. *Political Pundits*. New York: Praeger.
- Peters, Michael et al. 2018. *Post-Truth, Fake News: Viral Modernity & Higher Education*. Springer.
- Saint-Laurent, Constance de et al. 2017. Collective memory and social sciences in the post-truth era. *Culture & Psychology*, 23(2): 147–155.
- Streck, Wolfgang. 2017. The return of the repressed. *New Left Review* 104.
- Wodak, Ruth and Meyer, Michael. 2016. Critical discourse studies: history, agenda, theory and methodology. In Wodak, Ruth and Meyer, Michael (eds.). *Methods of Critical Discourse Studies*. London: Sage Publications. pp. 1–22.

INTERNETSKI ČLANCI

- Baldacci, Emanuele and Pelagalli, Felicia. 2017. Communication of statistics in post-truth society: the good, the bad and the ugly. *Eurostat*. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-working-papers/-/KS-TC-17-005?inheritRedirect=true> (Accessed: January 10, 2019).
- Brown, Tracey. 2016. The idea of a 'post-truth society' is elitist and obnoxious. *The-guardian.com* September 19. <https://www.theguardian.com/science/blog/2016/sep/19/the-idea-post-truth-society-elitist-obnoxious> (Accessed: January 10, 2019).
- Coughlan, Sean. 2017. What does post-truth mean for a philosopher?. *Bbc.co.uk*. January 12. <http://www.bbc.com/news/education-38557838> (Accessed: October 10, 2019).
- Dullien, Sebastian and Shapiro, Jeremy. 2017. How to avoid a post-truth world. *Ecfre.eu* January 16. https://www.ecfr.eu/article/commentary_how_to_avoid_a_post_truth_world (Accessed: January 10, 2019).
- Freedland, Jonathan. 2018. The great divide of our times is not left v right, but true v false. *Theguardian.com* April 20. <https://www.theguardian.com/commentis-free/2018/apr/20/trump-us-syria-truth-tribal-robert-mueller-white-helmets-factse> (Accessed: January 10, 2019).
- Funke, Daniel. 2019. A guide to anti-misinformation actions around the world. *Poynter.org* January 8. <https://www.poynter.org/fact-checking/2019/a-guide-to-anti-misinformation-actions-around-the-world/> (Accessed: October 10, 2019).

- Gertz, Bill. 2018. NATO on fake news and post-truth. *Washingtontimes.com*. September 19. <https://www.washingtontimes.com/news/2018/sep/19/nato-on-fake-news-and-post-truth/> (Accessed: January 10, 2019).
- Gray, John. 2017. Post Truth by Matthew D'Ancona and Post-Truth by Evan Davis review – is this really a new era of politics? *Theguardian.com* May 19. <https://www.theguardian.com/books/2017/may/19/post-truth-matthew-dancona-evan-davis-reviews> (Accessed: January 10, 2019).
- Hanlon, Aaron. 2018. Postmodernism didn't cause Trump. It explains him. *Washingtonpost.com* August 31. https://www.washingtonpost.com/outlook/postmodernism-didnt-cause-trump-it-explains-him/2018/08/30/0939f7c4-9b12-1e88-843b-36e177f3081c_story.html?utm_term=.0c8166eb5ebc (Accessed: January 10, 2019).
- Illing, Sean. 2017. "Post-truth is pre-fascism": a Holocaust historian on the Trump era. *Vox.com* March 9. <https://www.vox.com/conversations/2017/3/9/14838088/donald-trump-fascism-europe-history-totalitarianism-post-truth> (Accessed: January 10, 2019).
- Internetworldstats.com. 2019. Internet growth statistics. *Internetworldstats.com*. <https://www.internetworldstats.com/emarketing.htm> (Pristupljeno: 10. listopada 2019.).
- Krugman, Paul. 2018. The Republicans go full authoritarian. *Ips-journal.eu* December 20. <https://www.ips-journal.eu/regions/north-america/article/show/the-republicans-go-full-authoritarian-3165/?fbclid=IwARo7Z86hdixfK1MZ4T-UC4kyo-GAYnydUqsssGyud-mpgeOdxAFMoHm7pNA> (Accessed: January 10, 2019).
- Oxforddictionaries.com. 2016. Word of the Year 2016 is... <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> (Accessed: January 10, 2019).
- PHEME.eu. 2018. About PHEME. <https://www.pHEME.eu/> (Accessed: January 10, 2019).
- Protruthpledge.org. 2018. Pro-Truth Pledge. <https://www.protruthpledge.org/> (Accessed: January 10, 2019).
- Rand Corporation. 2018. Countering Truth Decay – A RAND Initiative to Restore the Role of Facts and Analysis in Public Life. *Rand.org*. <https://www.rand.org/research/projects/truth-decay.html> (Accessed: January 10, 2019).
- Roberts, David. 2010. Post-truth politics. *Grist.org* April 1. <https://grist.org/article/2010-03-30-post-truth-politics/> (Accessed: January 10, 2019).
- Singh, Shiv. 2018. To Fight Fakeness, A New Kind of Leadership Is Needed. *Forbes.com*. <https://www.forbes.com/sites/shivsingh/2018/12/13/time-magazine-guardians-are-not-enough-in-the-post-truth-era/> (Accessed: October 10, 2019).
- Statista.com. 2019. Number of social network users worldwide from 2010 to 2021 (in billions). *Statista.com*. <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/> (Accessed: October 10, 2019).

- Sullivan, Margaret. 2012. He Said, She Said, and the Truth. *Nytimes.com* September 15. <https://www.nytimes.com/2012/09/16/public-editor/16pubed.html> (Accessed: January 10, 2019).
- The Economist. 2016. Yes, I'd lie to you. *Theeconomist.com* September 10. <https://www.economist.com/news/briefing/21706498-dishonesty-politics-nothing-new-manner-which-some-politicians-now-lie-and> (Accessed: January 10, 2019).
- Viner, Katherine. 2016. How technology disrupted the truth. *Theguardian.com* July 12. <https://www.theguardian.com/media/2016/jul/12/how-technology-disrupted-the-truth> (Accessed: January 10, 2019).
- Wilkins, Jon. 2016. Challenging Lies In A Post-Truth World. *Huffingtonpost.co.uk* November 17. http://www.huffingtonpost.co.uk/jon-wilkins/challenging-lies-in-a-pos_b_13036094.html (Accessed: January 10, 2019).

SUMMARY

„POST-TRUTH“ DISCOURSE: WHAT HAPPENED WITH TRUTH IN POLITICS?

This article deals with analysis and interpretations of “post-truth” discourse. The term “post-truth” is surrounded by a set of narratives which came into being during 2016, inspired by the events of Brexit and Donald Trump’s presidential election. Using the approach of critical discourse analysis and insights of Pierre Bourdieu, I construct a framework for collection and analysis of discourse, but also for interpreting it in the context of the discourse-society relation. Using internet search engines, 419 (of which 203 have been analysed) relevant articles have been collected among news sites, online magazines, academic blogs, etc. This content was systemically categorized and presented in a diachronic and thematic manner. After analysis and interpretation, the “post-truth” discourse is found to function as an attempt at drawing the lines of political struggle through presenting a particular interpretation of contemporary political and social phenomena. The key term “truth” is identified in the discourse as an universal value that is currently endangered by populists and demagogues using unregulated media spaces of social networks. The “post-truth” discourse calls upon unification around the ideal of “truth” under the leadership of those which have the greatest insight into “truth” – scientists, experts and even journalists, understood as carriers of epistemic virtue. In the end I discuss the usefulness and future of the term “post-truth”. Even though it attempts to understand and describe contemporary social change, this attempt is burdened by its political demands, and thus doesn’t meet the criteria to make it a useful analytic term in social science. I criticise it’s depoliticizing vision, where “epistemically-deprived” enemies are disqualified in moral terms, denying the legitimacy of their demands and representations. The “post-truth” dis-

course also demands the creation of new institutions for the purpose of information control on the internet, opening the gates to arbitrary censorship and concentrating discursive power in narrow groups, all based on an unclear idea of “truth”. The conclusion offers avenues for further research which could help to further understand the discursive-social aspect of “post-truth” as well as the phenomena that inspire it.

KEYWORDS: post-truth, critical discourse analysis, fake news, misinformation, truth, Pierre Bourdieu.

RAZVOJ INSTITUCIONALNOG USTROJA HRVATSKE POLITIKE STRUKOVNOG OBRAZOVANJA

Nikola Buković¹
Fakultet političkih znanosti Zagreb

SAŽETAK

Zbog nepostojanja odgovarajuće teorijsko-konceptualne podloge relevantna analiza institucionalnih odrednica hrvatske politike strukovnog obrazovanja zahtijeva razvoj zasebnog, prilagođenog eksplanatornog modela. Stoga autor, uz odgovarajuće modifikacije, koristi široko prihvaćen okvir političke ekonomije razvoja za stvaranje kodne liste koju primjenjuje na sve normativne i strateško-programске dokumente koji su uređivali hrvatski sustav strukovnog obrazovanja od neovisnosti do danas. Rezultati kvalitativne analize ukazuju kako je postojeći sustav hrvatskog strukovnog obrazovanja moguće opisati kao „državni s elementima krnje kolektivnosti u području obrazovanja za obrte“; dok je ključni mehanizam njegova stvaranja i održavanja prikladno nazvati „slojevanjem bez promjene institucionalne jezgre“. Empirijsko testiranje ovog mehanizma može bitno produbiti razumijevanje hrvatske politike strukovnog obrazovanja, ali i predstavljati osnovu ambicioznijeg komparativnog istraživanja politike strukovnog obrazovanja u postkomunističkim društvima.

KLJUČNE RIJEČI: javne politike, strukovno obrazovanje, razvoj vještina, Hrvatska

Kontakt autora:

Nikola Buković, doktorski student. Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb.
e-pošta: bukovic.nikola@gmail.com.

1 Autor je polaznik doktorskog studija „Politologija“ na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Potvrđuje da je predani rad u cijelosti njegovo autorsko djelo, te preuzima punu odgovornost za moguće nedorečenosti i propuste, uz zahvale Teu Matkoviću i Andriji Henjaku na konstruktivnom komentiranju ranijih verzija, kao i anonimnim recenzentima čiji su osvrti bitno unaprijedili kvalitetu završne verzije.

1. UVOD

Ključni stupovi srednjeg obrazovanja u Hrvatskoj su tri skupine programa koje su u netom završenoj školskoj godini 2018/2019. obuhvatili ukupno oko 98% učenika koji su po prvi puta upisali prvi razred srednje škole (Ministarstvo znanosti i obrazovanja – MZO 2019). Radi se o općeobrazovnim, odnosno gimnazijskim programima; četverogodišnjim strukovnim, odnosno „tehničarskim” programima; te trogodišnjim strukovnim programima, koji se tradicionalno dijele na one u kojima se učenici obrazuju za zanimanja u obrtu, te one u kojima se učenici obrazuju za zanimanja u industriji i prodaji. Ovaj ustroj se neće detaljnije razlagati s obzirom da predstavlja svojevrsno opće mjesto ne samo stručnoj, već i široj javnosti. Datira iz sad već davne 1992. i Zakona o srednjem školstvu (Hrvatski sabor 1992), te je u literaturi već u više navrata precizno razložen (Matković i sur. 2013; Cedefop ReferNet Croatia 2014; Buković 2018). Manje je poznato da ovakav ustroj zapravo datira iz Općeg zakona o školstvu iz 1958. (Matković 2011, 96). Takva situacija je tim više zanimljiva uzme li se u obzir vrlo eksplicitno i radikalno nastojanje da se u periodu od 1975. do 1991. takav sustav razmontira kroz model usmjerenog strukovnog obrazovanja koji je u osnovi ukinuo razliku između općeg i strukovnog obrazovanja i sve srednjoškolske programe ustrojio na način da obuhvaćaju dvije godine općeg uvoda, nakon čega se učenike pripremalo za konkretne poslove (Bačević 2016, 78–9).

U današnjem sustavu srednjeg obrazovanja u Hrvatskoj najveći broj učenika u Hrvatskoj upisuje srednjoškolske strukovne programe – oko 68%² u školskoj godini 2018/2019. (MZO 2019). Osnovu za takvu snažno „strukovnu” orijentaciju³ srednjeg obrazovanja nije lako pronaći u povoljnim javnopolitičkim ishodima. Primjerice, kad se govori o prvoj podskupini trogodišnjih strukovnih programa – onih koji su usmjereni na zanimanja u industriji i prodaji; Crnković Pozaić (2009: 14) upozorava da je urušavanje hrvatske industrijske baze uvelike pod znak pitanja dovelo njihovu održivost, odnosno dostupnost radnih mjesta za mlade s takvim tipom srednjoškolskih kvalifikacija. Kada govorimo o drugoj podskupini trogodišnjih programa, onim za obrtnička zanimanja, utemeljeno je pretpostaviti

2 Od toga 45% otpada na četverogodišnje „tehničke programe”, dok se za trogodišnje strukovne programe odlučilo nešto više od 23% onih koji po prvi puta upisuju srednju školu.

3 Treba naglasiti kako je takva „strukovna orijentacija” još donedavno bila još i bitno izražena. Konkretno, broj upisanih u trogodišnje programe je u periodu 1998–2008. pao za 36%; dok je broj upisanih u gimnazije i „tehničke programe” ostao relativno stabilan. Ovakav ishod se u prvom redu može dovesti u red s demografskim promjenama (pad veličine upisnih generacija), ali i sve izraženijom negativnom selekcijom u trogodišnjim programima (Matković 2011, 123).

da proaktivna uloga Hrvatske obrtničke komore (nadalje: HOK) u njihovoj izvedbi pozitivno utječe na njihovu tržišnu relevantnost. Međutim, Matković i suradnici (2013: 6, 17) utvrđuju izrazito negativan utjecaj krize na dostupnost (kvalitetne) izvanškolske prakse uslijed činjenice da su njome posebice bile pogođene djelatnosti u obrtu. Postojeća istraživanja utvrđuju raširenu praksu kršenja obveza poslodavaca u pogledu isplate naknade naučnicima (Herceg 2010, 26; Matković i sur. 2013, 24). Niti četve-rogodišnji strukovni programi nisu lišeni ozbiljnih poteškoća. Jokić i Ristić Dedić (2014: 66–67) utvrđuju kako čak dvije trećine učenika koji završavaju ove programe upisuje visoko obrazovanje. Ovakav podatak nameće pitanje upisuju li mladi ovakve programe primarno kao pripremu za rad u određenom zanimanju (što je jedno od bitnih obilježja strukovne orijentacije programa) ili kao alternativnu rutu za visoko obrazovanje u slučaju da ne uspiju upisati gimnazije.

Postojeći teorijsko-konceptualni okviri koji mogu poslužiti komparativnom analiziranju sustava srednjeg strukovnog obrazovanja (Greinert 2004; Rauner 2006; Busemeyer and Trampusch 2012) u svom izvornom obliku ne mogu ponuditi zadovoljavajuće objašnjenje hrvatskog slučaja. To je u prvom redu posljedica činjenice da su takvi okviri razvijeni u kontekstu, a onda i za potrebe, razumijevanja sustava strukovnog obrazovanja u razvijenim industrijskim demokracijama; ne tranzicijskom, postkomunističkom društvu poput hrvatskog. Kvalitetno razumijevanje hrvatske politike strukovnog obrazovanja pretpostavlja razvoj zasebnog, prilagođenog eksplanatornog modela koji je nakon toga potrebno testirati u praksi. To zahtijeva da se unatoč prethodno iznesenim ograničenjima u prvom koraku analiza osloni na jedan od široko prihvaćenih teorijsko-konceptualnih okvira kako bi nalazi bili relevantni široj istraživačkoj zajednici. Ovaj rad rekapitulira dosadašnji napredak i ukazuje na sljedeće korake u razvoju takvog modela.

Radi se o problemu koji je vrlo relevantan kako s akademskog tako i šireg društvenog aspekta. Sustavi strukovnog obrazovanja igraju važnu ulogu u političkoj ekonomiji modernog kapitalizma, te uvelike utječu na razvojne kapacitete društava (Hall and Soskice 2001; usporedi s Cvijanović and Redžipegić 2011). Strukovno obrazovanje predstavlja i važan element svake smislene strategije inkluzivnosti u obrazovanju s obzirom da u pravilu natprosječno koncentrira učenike u najvećem riziku od isključivosti (Doolan, Lukić and Buković 2016). Konačno, razumijevanje hrvatskog slučaja može biti dobra početna točka razvoja šireg programa komparativnog istraživanja sustava strukovnog obrazovanja postkomunističkih/transzicijskih država koje često dijele sličan institucionalni ustroj (Kogan 2008), ali i izazove u provedbi učinkovitih reformi (Milovanovitch, Badescu and Prina 2018).

Rad nakon uvodnog poglavlja razlaže konceptualni okvir i metode prikupljanja podataka. Slijedi predstavljanje i diskusija najznačajnijih nalaza. U zaključnom se poglavlju uz rekapitulaciju rezultata analize razmatra i moguće smjerove daljnjeg istraživanja u ovom području.

2. KONCEPTUALIZACIJA, METODE PRIKUPLJANJA, TE PROCEDURE ANALIZE PODATAKA

Pristup razvoju specifičnog eksplanatornog modela koji može kvalitetno protumačiti „hrvatski slučaj” kreće od odabira prikladne i široko prepoznate teorijske podloge. Takva odluka je uvjetovana potrebom da se slučaj opiše na način koji je razumljiv i zanimljiv široj akademskoj javnosti. U tu svrhu se ovdje koristi konceptualni model poznat kao politička ekonomija razvoja vještina najjasnije artikulirana tipologijom koju su razvili Busemeyer i Trampusch (2012: 12; Buković 2018). Temeljem brojnih istraživanja provedenih u razvijenim industrijskim demokracijama, Busemeyer i Trampusch utvrđuju dvije osnovne dimenzije koje uvjetuju strukturu sustava razvoja vještina: i) spremnost države da sudjeluje u razvoju strukovnog obrazovanja i osposobljavanja, te ii) uključenost poslodavaca (tvrtki) u izvedbu početnog srednjoškolskog strukovnog obrazovanja i usavršavanja.

Time nastaju četiri tipa sustava:

- 1) državni, kojeg karakterizira visoka spremnost države/niska uključenost poslodavaca;
- 2) liberalni, u kojem su obje dimenzije slabo naglašene;
- 3) segmentalistički, kojeg karakterizira niska spremnost države te visoka uključenost poslodavaca;
- 4) kolektivni sustav razvoja vještina u kojem su obje dimenzije snažno naglašene. Niže se nalazi tablični prikaz tipologije, pri čemu su karakteristične zemlje pridružene svakom od tipova.

Struktura pojedinog tipa razvoja vještina se, prema Busemeyer i Trampusch (2012: 16), može razumjeti kroz odgovore na 4 temeljna pitanja, za koje svaki od četiri gorenavedena tipa nudi različite tipične odgovore:

Tablica 1. Tipologija sustava razvoja vještina u razvijenim industrijskim demokracijama

Spremnost države da sudjeluje u razvoju strukovnog obrazovanja i osposobljavanja	Visoka	Državni sustavi (Švedska/Francuska)	Kolektivni sustavi (Njemačka, Austrija, Danska, Nizozemska)
	Niska	Liberalni sustavi (Sjedinjene Američke Države, Irska, Ujedinjeno Kraljevstvo)	Segmentalistički sustavi (Japan)
Niska		Visoka	
Uključenost poslodavaca (tvrtki) u izvedbu početnog srednjoškolskog strukovnog obrazovanja			

Izvor: Busemeyer i Trampusch (2012: 12)

- 1) Tko kontrolira razvoj sustava vještina?
- 2) Tko provodi programe razvoja vještina?
- 3) Tko plaća za razvoj vještina?
- 4) Kakav je odnos između općeg i strukovnog obrazovanja?

Ovaj konceptualni okvir je odabran iz razloga što je bio osnova za pripremu niza kvalitetnih komparativnih studija (Graf, Lassning and Powell 2012; Anderson and Oude Nijhuis 2012; Nelson 2012; Gonon and Maurer 2012; Thelen and Busemeyer 2012) koje bitno nadilaze deskripciju, uvjerljivo tumače institucionalne ishode kroz analizu strategija ključnih aktera i historijskih uvjetovanosti pojedinih kritičnih točaka (engl. *critical junctures*) u kojima su se događale bitne primjene u ustroju sustava. One su posljedično ograničavale spektar budućih mogućnosti stvarajući tzv. „ovisnost o putu“ (engl. *path dependency*). U okviru šire (institucionalne) teorije javnih politika, ovaj konceptualni okvir mogli bismo smjestiti na razmeđe historijskog institucionalizma (Fioretos, Falleti and Sheingate 2013; Steinmo 2008), te institucionalizma usmjerenog akterima (Scharpf 2000).

Četiri temeljna pitanja koja uvjetuju pripadnost pojedinom režimu pretvorena su u kodove prikladne za kvalitativnu obradu podataka. To je uključivalo jezičnu prilagodbu, dodjelu jasnih operativnih definicija a onda i razradu dodatnih kodova niže razine (potkodova). Uzimajući u obzir da se radi o konceptualnom okviru nastalom u kontekstu razvijenih industrijskih demokracija, pri čemu Hrvatska ne spada u tu kategoriju, nametnula se potreba uvođenja određenog mehanizma koji bi osnažio validnost nalaza. Tu se istraživački dizajn naslanja na ideju kako je jedna od osnova učinkovitog diferenciranja sustava strukovnog obrazovanja (ne)postojanje institucionalnih aranžmana koji omogućavaju razmjenu informacija, međusobni monitoring, sankcioniranje, a onda i strukturiranu deliberaciju između

ključnih aktera (Hall and Soskice 2001, 29–30). Točnije, postojanje i funkcionalnost takvih aranžmana uvelike je kompatibilno s postojanjem „kolektivnih”, odnosno kolektivnih sustava strukovnog obrazovanja/razvoja vještina. Potpuni izostanak takvih mehanizama čime se pitanja osposobljavanja i alokacije radne snage u potpunosti prepušta tržištu (bez potrebe za međusobnim usklađivanjem između aktera) uglavnom se vezuje uz liberalne sustave, dok se segmentalistički i državni smještaju između dva provizorna pola. Za mapiranje takvog sadržaja korišten je dodatni kod „Koordinacija” koji se primjenjivao na sve mehanizme koji omogućavaju (ili olakšavaju) usklađeno djelovanje između aktera politike strukovnog obrazovanja. Konkretnije, ovim kodom su obično mapirani sadržaji kojima su se: i) definirale ili razrađivale ovlasti pojedinih aktera politike strukovnog obrazovanja (posebice onih nedržavnih); ii) uspostavljala tijela koja su za cilj imala potaknuti/osigurati strukturiranu komunikaciju između aktera⁴. Sadržaj prikupljen putem ovog koda korišten je kao korektiv pri ocjenjivanju relevantnosti institucionalnih promjena, kako na razini pojedine jedinice analize tako i cjeline sustava/režima.

Kompletna lista kodova priložena je ovom radu kao Prilog 1.

Takva kodna lista primijenjena je na tekstove svih zakona (uključujući izmjene i dopune) koji direktno ili indirektno uređuju područje strukovnog obrazovanja od stjecanja hrvatske neovisnosti do danas. Ovom okviru su pridruženi svi programsko-strateški dokumenti koji uređuju područje strukovnog obrazovanja. Pritom je posljednja inačica Zakona o usmjerenom obrazovanju (Hrvatski sabor 1991) analizirana kao zasebna jedinica; s jedne strane, kao veza s socijalističkim razdobljem, s druge, kao provizorna početna točka razvoja strukovnog obrazovanja u nezavisnoj Republici Hrvatskoj. Ukupno je analizirano 29 *policy* dokumenata koji su popisani u Prilogu 2.

Nakon kodiranja izdvojeni su oni dokumenti kod kojih je utvrđena promjena u bilo kojoj od ključne 4 bitne institucionalne odrednice (kontrola–financiranje–izvoditelji–odnos općeg i strukovnog). Promjene u svakom od dokumenata su vrednovane u odnosu na njihov kapacitet da utječu na cjelinu funkcioniranja sustava, te da stvore ovisnost o putu. Točnije, kriteriji vrednovanja su bili kvalitativni, a ne kvantitativni – primjerice, relevantnim su se nekim situacijama pokazale izmjene jednog do dva članka zakona, dok su u drugom slučaju iz daljnje analize izuzete ekstenzivne izmjene koje su se na razini pukog tehničkog usklađivanja doticale sve 4 institucionalne odrednice. Na koncu je sadržaj relevantnih epizoda korišten za izgradnju narativa o razvoju i karakteru sustava koji je izložen u sljedećem poglavlju.

4 Ovo uvelike odgovara opisu „deliberativnih institucija” u terminologiji Halla i Soskicea (2001: 30).

3. NALAZI

ZAKON O USMJERENOM OBRAZOVANJU IZ 1991.

Posljednja inačica Zakona o usmjerenom obrazovanju (Hrvatski sabor, 1991) je analitički zanimljiva iz barem dva razloga. Prvo, može poslužiti kao provizorna početna točka razvoja hrvatskog sustava srednjeg (strukovnog) obrazovanja, a da pritom predstavlja i jasnu poveznicu sa socijalističkim periodom koji je nedvojbeno dio njegovog institucionalnog nasljeđa. Drugo, sadržaj ovog zakona ide u prilog argumentu o potrebi stvaranja zasebnih eksplanatornih modela za tumačenje razvoja politike strukovnog obrazovanja u tranzicijskim, postkomunističkim društvima. Konkretno, a što će biti vidljivo iz analize iznesene u sljedećim odlomcima, usmjerenom obrazovanje je iznimno teško uvjerljivo svrstati pod bilo koji tip sustava/režima obuhvaćen ovim konceptualnim okvirom; čak i na razini pojedine dimenzije.

Kad je riječ o **kontroli sustava** srednjeg strukovnog obrazovanja, može se reći da ovaj zakonski tekst aktere središnje države stavlja u prilično snažnu poziciju. Razvlašćuju se samoupravne zajednice usmjerenog obrazovanja u korist Ministarstva kulture i prosvjete koje, među ostalim:

„- predlaže programe, oblike, opseg, kvalitetu i način zadovoljavanja potreba u usmjerenom obrazovanju (obrazovni standard usmjerenog obrazovanja u Republici);

- utvrđuje jedinstvene osnove, normative, standarde i kriterije za financiranje programa i vrednovanje rezultata rada organizacija usmjerenog obrazovanja”.

Ovo su relativno uobičajene ovlasti ministarstva zaduženog za odgoj i obrazovanje. Međutim, u tekstu zakona slijedi neobičan zaokret s obzirom da okvirne programe u rasponu od prvog do petog stupnja obrazovanja usvaja Republički fond usmjerenog obrazovanja (na prijedlog Ministarstva). Neobično je što je Fond javno tijelo pod direktnom kontrolom Vlade (pa posredno i Ministarstva), što ovakvu dinamiku predlaganja i usvajanja između ova dva tijela čini prilično nelogičnom iz upravljačke perspektive.

Kad je riječ o **izvoditeljima strukovnog obrazovanja**, korisno je naglasiti kako zakon propisuje da: „Organizaciju usmjerenog obrazovanja mogu osnovati skupština društveno-političke zajednice, poduzeća i druge pravne i fizičke osobe pod uvjetima utvrđenim ovim zakonom”. To ukazuje na bitno širi spektar osnivača negoli je to slučaj u bilo kojem tipu državnog sustava. Doduše, sam proces osnivanja vezan je uz snažnu ulogu središnje države, do razine da u zadnjem koraku akt o osnivanju pojedine organizacije usmjerenog obrazovanja usvaja sam Sabor.

Zakonski tekst ukazuje na jasnu i dobro razrađenu (premda ne nužno i funkcionalnu) institucionalnu vezu između obrazovnih institucija i gospodarstva. Konkretno, organizacije usmjerenog obrazovanja (škole) su kao izvoditelji stavljeni na ravnopravnu ravan s organizacijama privrede i društvenih djelatnosti; koje predstavljaju funkcionalni ekvivalent firmama u političkoj ekonomiji razvoja vještina. Također, zakon propisuje obvezu potonjih da učenicima osiguraju praksu u skladu s odredbama Republičkog fonda, a koja se može izvoditi i u školama (laboratoriji i praktikumi), kao i organizacijama privrede i društvenih djelatnosti. Odnos između referentnih organizacija uređuje se posebnim sporazumom. Ovakvu strukturu bi se s aspekta političke ekonomije razvoja vještina moglo opisati kolektivnom.

Kad je riječ o **financiranju** središnja država (putem Republičkog fonda) distribuirala sredstva prikupljena eksplicitno navedenim izdacima na teret poduzeća (stopa 1,20%), te osobnih prihoda (3,40%). Po sličnom principu se, samo po nešto nižim stopama, financiraju stanovanje u učeničkim/studentским domovima, te subvencionirana prehrana. „Osobni i društveni” standard polaznika financiraju firme, odnosno radnici „sukladno mogućnostima”. Ukoliko su željeli pohađati programe koji nisu obuhvaćeni okvirom „pojedinacnih i zajedničkih potreba organizacija i radnih zajednica i zajedničkih potreba društva” polaznici su navedene troškove snosili sami. Ovako uređeni financijski aranžmani moglo bi se opisati dominantno državnim, ali s elementima kolektivnosti, pa čak i liberalizma.

Odnos **općeg i strukovnog obrazovanja** je u analizi usmjerenog obrazovanja nepostojeća kategorija jer model je upravo stvoren da bi dokinuo diferenciranje programa po toj osnovi. Može se ipak konstatirati vrlo visoka razina horizontalne i vertikalne prohodnosti temeljem većeg broja odredbi koje zbog obuhvata ovog rada nije moguće detaljnije razmatrati. No, suština je da se: i) omogućava neometan pristup visokom obrazovanju po završetku srednjoškolskog; ii) dopušta promjena programa iste razine u svakoj fazi obrazovnog pod pretpostavkom da se radi o programu koji je „srodan”; iii) ponavljačima nudi nastavak u istovrsnom ili srodnom programu na istoj i/ili na nižoj razini stručne spremlje/kvalifikacije. Radi se o vrlo blago stratificiranom sustavu (srednjeg) obrazovanja u usporedbi s kasnijim razdobljima.

Konačno, **koordinacija** se događa na dvije razine. Na lokalnoj (općinskoj) razini propisuje se suradnja između organizacija usmjerenog obrazovanja s „organizacijama i radnim zajednicama radnika” (što su u osnovi gospodarski subjekti). Zakon ne razrađuje detaljnije mehanizme takve koordinacije. Osim toga, srodne organizacije usmjerenog obrazovanja imaju mogućnost udruživanja u zajednice usmjerenog obrazovanja s ciljem međusobnog usklađivanja, suradnje i rješavanja drugih problema.

ZAKON O SREDNJEM ŠKOLSTVU IZ 1992.

Veliki zaokret dolazi sa Zakonom o srednjem školstvu iz 1992. (Hrvatski sabor 1992) koji je bitno izmijenio tri od četiri odrednice režima razvoja vještina, pa time i sustava srednjeg strukovnog obrazovanja u Hrvatskoj. Kad je riječ o prvoj odrednici – **izvoditeljima srednjeg (strukovnog) obrazovanja**; organizacije usmjerenog obrazovanja prestaju biti dijelom normativnog okvira, te ih mijenjaju tri vrste škola/programa koje poznajemo i danas: gimnazije, četverogodišnje strukovne/tehničke škole, te trogodišnje strukovne škole, koje se dijele na industrijske i obrtničke⁵. Nadalje, uvode se i promjene u **sustav financiranja srednjeg obrazovanja** i to na način da se imenuju izvori financiranja (Republika Hrvatska, županije, te Grad Zagreb) bez razrade dodatnih operativnih pitanja, u prvom redu raspodjele rashoda između nacionalne i regionalne razine. Korisno je napomenuti kako se sredstva za srednje školstvo ovim zakonom izdvajaju iz proračuna u zaseban fond pri Ministarstvu prosvjete, pri čemu je logiku te implikacije ovakvog rješenja potrebno ispitati u budućim istraživanjima. Sličan tip načelnih izmjena nalazimo i u području **odnosa između općeg i strukovnog obrazovanja** kroz definiranje mogućnosti ostvarivanja horizontalne prohodnosti. Ovdje se može prepoznati određena ostavština usmjerenog obrazovanja s obzirom na to da je velika ovlast ostavljena nastavničkom vijeću koje posve autonomno može odrediti strukturu dodatnih ili razlikovnih ispita koje učenik prethodno mora položiti. Ovakvo relativno decentralizirano rješenje ograničeno je isključivo odredbom da se promjena programa u pravilu događa nakon prvog razreda. Dakle, može se zaključiti kako je Zakon o srednjem školstvu iz 1992. postavio konture novog sustava srednjeg (strukovnog) obrazovanja, pri čemu je zakonski tekst relativno siromašan konkretnim provedbenim mehanizmima, među ostalim i onima koji se tiču koordinacije između bitnih aktera.

ZAKON O OBRТУ IZ 1993.

Logično, brojne sadržajne nedorečenosti originalnog Zakona o srednjoškolskom obrazovanju bilo je potrebno inkrementalno popunjavati novim zakonskim rješenjima. U kontekstu razvoja strukovnog obrazovanja najvažnije izmjene donosi Zakon o obrtu iz 1993. (Hrvatski sabor 1993), koji unosi novitete u **sustav kontrole** sustavom srednjeg strukovnog obrazovanja, a onda uvodi i **novе izvoditelje** koji nisu bili prepoznati ranijim Zakonom o srednjoškolskom obrazovanju. Konkretno, izvedba trogodišnjih

5 Ovaj zakon je doveo i do uvođenja umjetničkih škola koje se neće detaljnije razmatrati u ovom pregledu.

strukovnih programa za obrtnička zanimanja dobiva snažno kolektivnu notu vidljivu na više razina. Prvo, specifičan način izvedbe ovih programa koji kombinira izvedbu u školi i na radnom mjestu dobiva naziv „naukovanje” (engl. *apprenticeship*; nem. *Lehre*) koji u osnovi indicira bliskost tih programa dualnom modelu obrazovanja zemalja njemačkog govornog područja. Drugo, i s analitičkog aspekta relevantnije, direktnu kontrolu nad stručno-teorijskim i praktičnim dijelom ovakvih programa dobiva Ministarstvo gospodarstva, koje prije usvajanja pripadajućih kurikuluma (odnosno, plana i programa) mora dobiti prethodnu suglasnost Ministarstva prosvjete i Hrvatske obrtničke komore (nadalje: HOK). I dok je uloga ministarstva zaduženog za obrazovanje u osnovi očekivana, stvaranje ovlasti za HOK, posebice u fazi formulacije, predstavlja u nominalnom smislu značajno smanjenje stupnja kontrole aktera središnje države. Druga bitna promjena koju donosi ovaj zakon jest uvođenje poslodavaca/obrotnika kao izvoditelja programa za obrtnička zanimanja posve ravnopravnih obrtničkim školama, barem u dijelu praktične nastavne komponente⁶.

ZAKON O IZMJENAMA I DOPUNAMA ZAKONA O OBRRTU IZ 2001.

Polagano izdvajanje srednjoškolskih programa za obrtnička zanimanja kao elementa srednjeg (strukovnog) obrazovanja sa izraženim elementima kolektivnog pristupa dolazi do krajnje točke usvajanjem Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o obrtu iz 2001. (Hrvatski sabor 2001a). U **segmentu kontrole** uloga HOK-a dodatno je osnažena ovim zakonskim tekstom. Prvo, po prvi puta je eksplicitno definiran postupak licenciranja poslodavaca za obavljanje praktičnog dijela nastave, odnosno naukovanja. Drugo, HOK-u je propisana konzultativna uloga u definiranju cijene završnog/pomoćničkog ispita za ove tipove programa, pri čemu su redovni učenici izuzeti od **financiranja** ovog troška. Nadalje, učenici po završetku programa dobivaju dvojnu diplomu: onu od škole za uspješno polaganje završnog ispita, te HOK-ovu za stjecanje pomoćničkog zvanja. Konačno, vrijedi napomenuti kako je u **izvedbi** praktičnog dijela nominalno dodatno osnažena važnost poslodavaca kroz odredbu kako se taj segment naukovanja nužno odrađuje kod obrtnika ili u trgovačkom društvu. Ipak, vjerojatno uvažavajući poteškoće nekih naučnika u pronalaženju poslodavaca voljnih izvoditi naukovanje, ostavljena je mogućnost reteriranja na raniju poziciju izvedbe praktičnog dijela nastave i u obrtničkoj školi, pod pret-

6 Kasnije je Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o obrtu (Hrvatski sabor 1996) određeno kako se praktični dio nastave ne smije izvoditi isključivo u obrtničkoj školi (što je osnažilo ulogu poslodavaca/obrotnika u izvedbi), a provoditeljima naukovanja su imenovana i trgovačka društva, te trgovci-pojedinci koja obavljaju djelatnost vezanih obrta, odnosno članovi su HOK-a.

postavkom da je to u manjem udjelu u odnosu na vrijeme provedeno kod poslodavaca. Ukupna bilanca ovog zakonskog teksta jest daljnje blago jačanje kolektivnosti u području obrazovanja za obrte.

ZAKON O IZMJENAMA I DOPUNAMA
 ZAKONA O SREDNJEM ŠKOLSTVU IZ 2001.

Što se u međuvremenu događa na širem polju obrazovne politike? Dok se u području obrta osnažuje kolektivni pristup (središnje) države i dijela organiziranog poslovnog sektora predstavljenog u HOK-u, ostatak sustava srednjeg obrazovanja u gotovo svim dimenzijama konsolidira državni karakter. Tako iste 2001. dolazi do usvajanja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o srednjem školstvu (Hrvatski sabor 2001b), koji se u pravilu povezuje s „decentralizacijom srednjeg obrazovanja”. Ona je u suštinu svedena na jasnu podjelu **financijskih odgovornosti** za srednje obrazovanje između središnje i regionalne razine vlasti⁷, kao i uvođenje mehanizama regionalnog poravnanja razlika. **Kontrolu** na *makro* razini u ovom preslagivanju karata zadržava središnja država, odnosno Ministarstvo prosvjete, koje među ostalim donosi finalnu odluku o mreži srednjoškolskih ustanova, na prijedlog županija. Županije pak postaju isključivi osnivači javnih srednjih škola u Hrvatskoj, čime se u potpunosti uklanjaju i posljednji elementi šarolikosti koje je na ovome planu institucionalizirao sustav usmjerenog obrazovanja.

ZAKON O ODGOJU I OBRAZOVANJU U OSNOVNOJ I
 SREDNJOJ ŠKOLI IZ 2008.

Prvi zakon koji integrirano uređuje područja osnovnog i srednjeg obrazovanja u Hrvatskoj (Hrvatski sabor 2008) predstavlja najznačajniju konsolidaciju dominantne pozicije središnje države u sustavu srednjeg obrazovanja od donošenja Zakona o srednjem školstvu iz 1992. On uvodi važne promjene u dvije institucionalne odrednice obuhvaćene ovom analizom: **kontrola**, te odnos **općeg i strukovnog obrazovanja**⁸; a ovog puta su prisutni i novi mehanizmi koordinacije kompatibilni sa smjerom koji bi se mogao nazvati „državnom konsolidacijom”. Konkretno, zakonski tekst propisuje usvajanje Državnih pedagoških standarda u Hrvatskom saboru,

7 Grubo govoreći, glavni trošak središnje države jesu plaće nastavnog i stručnog osoblja, dok na županije pada teret financiranja opreme i infrastrukture škola.

8 Treba napomenuti da je ovaj zakonski tekst donio i brojne promjene u financiranju srednjeg strukovnog obrazovanja, no one su uglavnom bile tehničkog karaktera te nisu bitnije utjecale na sustav postavljen Zakonom o srednjem školstvu iz 1992, odnosno izmjenama iz 2001. Stoga te izmjene nisu detaljnije razmatrane u ovom prikazu.

na prijedlog Vlade; dok središnji sadržajni dokument osnovnog i srednjeg obrazovanja, Nacionalni kurikulum, usvaja ministar zadužen za obrazovanje.

Nadalje, licenciranje nastavnog i stručnog osoblja u osnovnim i svim tipovima srednjih škola postaje isključivo ovlast (državnog) Nacionalnog centra za vanjsko vrednovanje obrazovanja; pri čemu: „Program, postupak i način stjecanja, izdavanja i obnavljanja licencije za rad učitelja, nastavnika, stručnih suradnika i ravnatelja te prava i dužnosti... propisuje ministar”. Specifičnosti strukovnog obrazovanja na bilo koji način nisu uvažene ovdje te nisu predviđeni nikakvi (formalni) mehanizmi uključivanja ne-državnih dionika u ovaj važan element politike strukovnog obrazovanja. Konačno, decentralizacija na provedbenoj/razini škola je izrazito sužena na način da je školama ostavljen minimalan prostor kurikularne prilagodbe koja se odnosi isključivo na fakultativni dio. Uvođenje eksperimentalnih programa također postaje moguće tek uz prethodno odobrenje resornog ministarstva.

Kad je riječ o odnosu **općeg i strukovnog obrazovanja**, ovaj zakonski tekst predviđa uvođenje Državne mature koja uvelike doprinosi jačanju stratifikacije unutar kompletnog sustava srednjeg obrazovanja, jasno produbljujući već postojeću hijerarhiju između tri najvažnije skupine programa. Dok učenici s diplomama gimnazijskih, te četverogodišnjih strukovnih programa imaju direktan pristup Državnoj maturi, koja ujedno postaje i „ulaznica” za pristup visokom obrazovanju, učenici koji završavaju trogodišnje strukovne programe moraju u osnovi steći diplomu nekog četverogodišnjeg (u pravilu strukovnog) programa kroz polaganje značajnog broja razlikovnih ispita. Ovakvo jasno smanjenje vertikalne prohodnosti sustava, naročito važno za trogodišnje programe, djelomično se ublažava nominalnim olakšavanjem horizontalne prohodnosti kroz uklanjanje odredbe kako se promjena programa događa u pravilu „na kraju prvog razreda”. Korisno je spomenuti i **novi mehanizam koordinacije** koji bi trebao podržavati proces izrade Nacionalnog kurikuluma – Vijeće za nacionalni kurikulum, koje bi se uz davanje savjeta o njegovu sadržaju trebalo baviti: „... i kvalitativnim unapređenjem odgojno-obrazovne djelatnosti na osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini”. Radi se o tijelu nepoznata sastava, savjetodavnih ovlasti, a čije je imenovanje u potpunoj ovlasti ministra obrazovanja. Točnije, radi se o vrlo slabom koordinacijskom mehanizmu upitnog utjecaja na procese formulacije i provedbe obrazovne politike koja ostaje pod snažnom kontrolom aparata središnje države.

U cjelini, Zakon o odgoju i obrazovanju iz 2008. donosi značajno povećanje kontrole središnje države na razini kompletnog srednjeg obrazovanja, jačanje standardizacije na izvedbenoj razini, te produbljivanje stratifikacije, s naročitim implikacijama za trogodišnje strukovne programe.

Ovakva značajna konsolidacija moći središnje države praćena je tek kozmetičkim mehanizmom međusektorske koordinacije u vidu Vijeća za nacionalni kurikulum⁹.

ZAKON O STRUKOVNOM OBRAZOVANJU IZ 2009.

Sljedeće godine Hrvatska je dobila prvi zakon koji sveobuhvatno uređuje područje srednjeg strukovnog obrazovanja. Zakon o strukovnom obrazovanju (Hrvatski sabor 2009) donosi brojne promjene u sve četiri bitne odrednice, s prevladavajućom bilancom jačanja pozicije središnje države. U **području kontrole** svakako valja izdvojiti uvođenje sektorskih vijeća kao ključnih tijela za usklađivanje kvalifikacija s društvenim i potrebama tržišta rada. Radi se o strukturi koja se može smatrati svojevrsnom pretečom nacionalnog kvalifikacijskog okvira formalno uvedenog zasebnim zakonom nekoliko godina kasnije (Hrvatski sabor 2013a). U radu sektorskih vijeća ključnu ulogu imaju akteri središnje države: ministarstvo nadležno za obrazovanje, te Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih (nadalje: ASOO). Ovakav nalaz je u skladu s literaturom (Powell and Trampusch 2012) koja strukture nacionalnog kvalifikacijskog okvira ne vidi kao neutralne instrumente s aspekta raspodjele moći unutar sustava (strukovnog) obrazovanja već one koji dodatno jačaju aktere središnje države. Također, strukovnim školama je ostavljena mogućnost posve autonomne prilagodbe 15% posebnih i izbornih sadržaja strukovnog kurikuluma, uz prethodne konzultacije s lokalnim akterima politike strukovnog obrazovanja.

U **kontekstu izvoditelja** ovaj zakon predviđa uvođenje centara kompetentnosti i tehnologija čija je glavna svrha „... provedba i unapređenje praktične nastave ili dijela praktične nastave, te vježbi odgovarajuće struke”. Ovakve centre osnivaju postojeće ustanove strukovnog obrazovanja, te su pod potpunom provedbenom ingerencijom ministarstva zaduženog za obrazovanje i ASOO-a. Zanimljivo je da osnivanje centara kompetentnosti ne prati nikakav formalni proces koordinacije s drugim, vanjskim dionicima sustava, što predstavlja još jedan prilog jačanju pozicije središnje države.

Što se **tiče financiranja**, ovaj zakon uređuje visinu remuneracije za polaznike strukovnih programa koju u cijelosti snosi poslodavac, i to u

9 Nasljednik ovog tijela je bilo Nacionalno vijeće za odgoj i obrazovanje čije je osnivanje predviđeno Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o odgoju obrazovanju 2012. (Hrvatski sabor 2012). Iako je njegov mandat i sastav uređen preciznije, a imenovanje predviđeno putem Hrvatskog sabora, ovlasti ostaju savjetodavne, a tek dvoje od četrnaest članova biva imenovano iz redova vanjskih dionika koji nisu dio sustava odgoja i obrazovanja. Postojeća istraživanja (Buković 2016, 63) ukazuju da se savjetodavni rad ovog tijela također uglavnom zane-marivao od strane donositelja odluka.

iznosu od 10% prosječne plaće u prvoj, 20% u drugoj, te 25% u ostalim godinama školovanja; sukladno vremenu koje učenik provede na praksi. U izvješćima Vijeća Europe (Council of Europe 2017, 5) mogu se naći upozorenja kako Hrvatska ovako niskom razinom naknade krši odredbe Europske socijalne povelje, pri čemu postojeća istraživanja ukazuju kako i takav iznos u cijelosti te redovito isplaćuje tek manji broj poslodavaca (Herceg 2010, 26; Cedefop 2019, 17).

Nadalje, u pogledu **odnosa općeg i strukovnog obrazovanja**, važno je istaknuti kako se planiranje broja polaznika prvih razreda srednjih strukovnih programa (među ostalim) treba temeljiti i na broju slobodnih mjesta za provedbu praktičnog dijela obrazovanja. Ovo se može gledati kao element kolektivnosti koji u teoriji može služiti kao mehanizam jačanja kvalitete strukovnih u odnosu na općeobrazovne programe. Pitanje prepreka koje učenicima trogodišnjih programa u pogledu pristupa visokom obrazovanju stvara uvođenje Državne mature je u ovom zakonskom tekstu kozmetički adresirano najavom usvajanja posebnog pravilnika.¹⁰ Odluke o promjeni programa na istoj razini kvalifikacija (horizontalna prohodnost) uglavnom su prepuštene stručnim tijelima škole, uz poštivanja uputa koje izdaje ASOO. U cjelini se može reći da ovaj zakonski tekst čini malo da prevlada značajan jaz u položaju i prestižu općeg i strukovnog obrazovanja stvoren Zakonom o odgoju i obrazovanju iz 2008. Ova ocjena se naročito odnosi na položaj trogodišnjih strukovnih programa.

Konačno, ovaj zakonski tekst nastojao je adresirati evidentan institucionalni vakuum po pitanju **koordinacije** u području strukovnog obrazovanja kroz uspostavljanje Vijeća za strukovno obrazovanje. Ovo savjetodavno tijelo je po osnivanju brojalo 17 članova, uglavnom iz redova obrazovnih ustanova, te institucija zaduženih za provedbu obrazovne politike. U ovom tijelu su također zastupljeni predstavnici HOK-a, Hrvatske gospodarske

10 Pravilnik o uvjetima i načinima nastavka obrazovanja za višu razinu kvalifikacije (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta 2016) nominalno uređuje materiju vertikalne prohodnosti trogodišnjih strukovnih programa. Među ostalim određuje kako učenik trogodišnjeg programa obrazovanje može nastaviti stjecanjem četverogodišnje kvalifikacije unutar istog obrazovnog sektora, za nastavak obrazovanja mora imati prosjek od minimalno 3,5 u svakom od završenih razreda srednje škole, te propisuje da se učenik u nastavni proces može integrirati u tekućoj ili narednoj školskoj godini, a nakon polaganja razlikovnih ispita o čijem broju i strukturi odlučuje nastavničko vijeće. Iako bi provedbene implikacije ovih odredbi trebalo provjeriti zasebnim empirijskim istraživanjem, teško je vjerovati da su one uspjele bitnije adresirati nepraktičnost aranžmana u kojem se učenike trogodišnjih programa zapravo ne priprema za uspješno polaganje Državne mature već ih se usmjerava na stjecanja nove strukovne kvalifikacije. U tom kontekstu se bitno adekvatnijim čini austrijski pristup u kojem se naučnike zainteresirane za polaganje državne mature priprema tijekom školovanja, uz dvije dodatne godine redovnog školovanja koje ne služe stjecanju dodatne kvalifikacije već isključivo pripremi za polaganje mature. Pritom valja dodati i da Austrija naučnicima omogućava i alternativni pristup visokom obrazovanju kroz strukovnu maturu (Buković 2018).

komore, Hrvatske udruge poslodavaca, sindikata, te nacionalnih saveza udruga koje predstavljaju osobe s invaliditetom. Sastav tijela je dodatno proširen izmjenama Zakona o strukovnom obrazovanju 2018. (Hrvatski sabor 2018) na 21 člana, a postojeće savjetodavne ovlasti su blago dopunjene. Iako mu je svrha trebala biti poticanje široke deliberacije i koordinacije u području politike strukovnog obrazovanja, postojeća istraživanja nisu utvrdila bilo kakav utjecaj ovog tijela na važnije sistemske odluke (Matković i sur. 2013; Buković 2018).

ZAKON O OBRТУ IZ 2013.

Do gotovo potpunog uklanjanja kolektivno-korporativističkih elemenata iz programa obrazovanja za obrte dolazi 2013. Ta promjena je u kvalitativnom smislu kompletan sustav učinila gotovo u potpunosti državnim, što je stanje koje ostaje nepromijenjeno do trenutka pisanja ovog rada. Instrument tog zaokreta je novi Zakon o obrtu (Hrvatski sabor 2013b) koji je doveo do važnih izmjena u pogledu **kontrole** sustava srednjeg strukovnog obrazovanja. Konkretnije, evidenciju ugovora o naukovanju od stupanja na snagu ovog zakona vodi Ministarstvo poduzetništva i obrta (nadalje: MINPO), ne kao dosada HOK. Izvedbu pomoćničkog ispita preuzimaju ASOO i Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja. Slijedom navedenog, potvrdu stjecanja pomoćničkog zvanja izdaje MINPO, a ne HOK kojemu je također oduzeta formalna konzultativna uloga u izradi ključnih provedbenih dokumenata poput strukovnog kurikuluma i programa pomoćničkog ispita. **Koordinacija** se događa isključivo na relaciji ministarstava zaduženih za obrt i obrazovanje, dok je jedina bitna ovlast koju HOK zadržava na razini izvedbe srednjoškolskih programa licenciranje obrtničkih radionica za izvedbu praktičnog dijela naukovanja. Konačno, u pogledu **izvoditelja** ovaj zakonski tekst donosi manju promjenu u vidu prepoznavanja zadruga koje izvode djelatnost obrta kao mogućih izvoditelja naukovanja.

STRATEGIJA ZNANOSTI, OBRAZOVANJA I TEHNOLOGIJE IZ 2014.

Strategija znanosti, obrazovanja i tehnologije (Hrvatski sabor 2014) nije bitnije promijenila trend postojećeg inkrementalnog kretanja prema gotovo sustavu koji bi se cijelosti moglo opisati državnim, no dotakla se nekoliko zanimljivih elemenata¹¹. Prvo, kad je riječ o **kontroli**, u dokument je inte-

11 Važno je imati na umu da strateški dokument propisuje mjere čija provedba nije jednako obvezujuća poput zakonskih odredbi. U tom smislu, nalaze vezane uz ovaj dokument treba u manjoj mjeri promatrati kao odrednice sustava već signale nositelja vlasti o željenom smjeru reformiranja sustava. Također, korisno je napomenuti da se na ovaj dokument u dijelu koji

grirana mjera koja predviđa analizu kvalitete postojećeg sustava učenja na radnom mjestu u sklopu strukovnih programa i razvoj novog sustava. Ovdje je svakako važno istaknuti da je samo postojanje ovakve mjere u službenom strateškom dokumentu do sada prvi institucionalizirani pokušaj da se adresiraju manjkavosti u praktičnom dijelu nastave koji se izvodi kod poslodavaca, a koje je dosadašnja literatura o strukovnom obrazovanju u Hrvatskoj redovito prepoznavala. Novost u pogledu **odnosa općeg i strukovnog obrazovanja** je nastojanje da se postojeće manjkavosti u vertikalnoj prohodnosti učenika trogodišnjih programa adresiraju razvojem novog modela. Promjene na ovom planu su se zasada svele na neambiciozni Pravilnik o uvjetima i načinima nastavka obrazovanja za višu razinu kvalifikacije (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta 2016) opisan detaljnije u fusnoti 10. Konačno, na polju **koordinacije** ovaj dokument je predvidio osnivanje regionalnih kooperacijskih odbora koji su za cilj imali osnažiti upravljanje strukovnim obrazovanjem na županijskoj/regionalnoj razini. Iako su za donošenje jasnijeg zaključka potrebna dodatna empirijska istraživanja, čini se da ovi mehanizmi koordinacije do danas nisu ostvarili bitniji utjecaj na terenu.

4. RASPRAVA I ZAKLJUČCI

Rezultati analize ukazuju da je hrvatski sustav (srednjeg) strukovnog obrazovanja jezikom političke ekonomije razvoja vještina moguće nominalno klasificirati kao „državni s elementima krnje kolektivnosti u području obrazovanja za obrte”. Kad je u pitanju prvi dio ocjene – onaj koji se tiče državnog karaktera sustava, čini se da ekstenzivna objašnjenja nisu potrebna. Gimnazijske, tehničarske, te strukovne programe u industriji i prodaji uglavnom kontroliraju, financiraju, te provode državne institucije, bilo to u djelokrugu rada središnje države bilo županija. Osim toga, jasna stratifikacija između tri skupine programa, dodatno produbljena uvođenjem Državne mature, predstavlja dodatan prilog ovakvoj ocjeni.

Drugi dio klasifikacije, onaj vezan uz „krnju kolektivnost u području obrazovanja za obrte”, ipak zaslužuje nešto više pozornosti. Naime, kolektivnost u području hrvatskog strukovnog obrazovanja nije postala „krnja” u recentnom periodu. Ona je bila takva od svog uvođenja putem Zakona o obrtu iz 1993, kad je naukovanje postalo jedan od modela izvedbe programa obrazovanja za obrtnička zanimanja. To je napravljeno na način da je na prevladavajuće državnu arhitekturu sustava, postavljanu Zakonom

se tiče strukovnog obrazovanja nadovezuje i Program razvoja strukovnog obrazovanja 2016–2020. (Vlada RH 2016) koji neke od ovdje opisanih mjera dodatno razrađuje, a donosi i neke nove; no, s aspekta ciljeva ovog rada ne donosi ništa posebno zanimljivo te je iz tog razloga izuzet iz pregleda.

o srednjem školstvu 1992, dodana još jedna „institucionalna glazura” koja je omogućila da dio sustava funkcionira po nešto drugačijim pravilima, bez da se ugroze njegova **ključna institucionalna odrednica**: dominantna pozicija (središnje) države u procesima odlučivanja o sadržaju programa, standardima provedbe, te financiranju u najvećem dijelu sustava. Takva dominantna institucionalna odrednica odgovara onome što literatura prepoznaje kao „institucionalnu jezgru” (engl. *institutional core*; Thatcher and Cohen 2008; Boas 2007; van der Heijden 2011); dok se stvaranje ili uvođenje novih pravila pored ili povrh onih postojećih, koja također ostaju na snazi, može dovesti u vezu s konceptom slojevanja (engl. *layering* Fioretos, Falletti and Sheingate 2013, 8–13). Spajanjem ta dva koncepta dolazimo do opisa modela kojim je moguće tumačiti ovakav hibridni, i s aspekta učinkovitosti politika, manjkavi institucionalni ishod. Eksplanatorni model možemo nazvati „slojevanjem bez utjecaja na institucionalnu jezgru”, te se time otvara prostor uvjerljivog objašnjavanja zbog čega je „oaza kolektivnosti” u području obrta relativno jednostavno vraćena pod gotovo potpunu kontrolu središnje države odredbama Zakona o obrtu iz 2013.¹²

Konkretnija validacija ovakvog modela ipak pretpostavlja rekonstrukciju ciljeva, strategija i djelovanja aktera u procesima koji su u bitnome definirali strukturu hrvatskog sustava strukovnog obrazovanja. Procesi koji odgovaraju tom kriteriju su mapirani i analizirani u sklopu ovog rada.¹³ Sam konceptualni okvir političke ekonomije razvoja vještina nudi aktere: javne institucije zadužene za strukovno obrazovanje (neovisne o razini vlasti), organizacije poslodavaca (komorske i dobrovoljne), sindikate (u pravilu one koji djeluju na nacionalnoj razini), te relevantne političke stranke. Sljedeći logični koraci su konkretizacija istraživačkih pretpostavki koje će omogućiti kvalitetno testiranje eksplanatornog modela, te definiranje metoda prikupljanja i analize podataka.

12 Treba naglasiti kako Prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o obrtu, koji je u trenutku pisanja ovog rada prošao prvo čitanje u Hrvatskom saboru, ide u smjeru vraćanja većine ovlasti koje su HOK-u oduzete 2013. (HOK 2019). Ukoliko bude usvojen, ovaj zakonski tekst će također biti potrebno obuhvatiti budućim analizama.

13 Potrebno je voditi računa i o relevantnim promjenama koje ne moraju nužno biti vezane uz zakonodavne te procese razvoja strateško-programskih dokumenata. Jedan od takvih primjera je i reformiranje većine programa za obrtnička zanimanja u smjeru tzv. jedinstvenog modela obrazovanja” 2003/2004, kojim se nastojao naći svojevrsni srednji put između „dualnog” pristupa baziranog na snažnoj participaciji poslodavaca, te „klasičnog” u kojem se većina (praktične) nastave izvodi u školskom okruženju (Matković i sur. 2013, 10, 19). Iz analitičke pozicije ovog rada jedinstveni model obrazovanja i dalje odgovara kolektivnom pristupu izvedbi srednjeg strukovnog obrazovanja unatoč slabijem intenzitetu sudjelovanja poslodavaca u odnosu na dualni pa stoga nema prevelikog utjecaja na (grubo) pozicioniranje unutar tipologije. Međutim, ovaj primjer svakako ukazuje na određeni tip relevantne promjene koju ovakvim dizajnom nije moguće odgovarajuće obuhvatiti.

Nalazi takvog istraživanja mogu biti višestruko korisni čak i ukoliko pojedine elemente eksplanatornog modela bude potrebno odbaciti s obzirom na to da će omogućiti dosad nepostojeću razinu uvida u funkcioniranje hrvatske politike strukovnog obrazovanja. Također, testirani istraživački dizajn mogao bi predstavljati osnovu kvalitetnog teorijski utemeljenog komparativnog istraživanja politike strukovnog obrazovanja u postkomunističkim društvima, naročito bivšim članicama Jugoslavije s kojima Hrvatska nužno dijeli značajan dio historijskog konteksta i institucionalnog nasljeđa.

LITERATURA

- Anderson, Karen M. and Oude Nijhuis, Dennie. 2012. "The Long Road to Collective Skill Formation in the Netherlands". In ed. Busemeyer, Marius R. and Tramusch, Cristine. *The Political Economy of Collective Skill Formation*. Oxford: Oxford University Press: 101–25.
- Bačević, Jana. 2016. "Education, conflict and class reproduction in socialist Yugoslavia". In ed. Archer, Rory., Stubbs, Paul and Duda, Igor. *Social inequalities and discontent in Yugoslav socialism*. Oxford: Taylor & Francis Ltd.
- Boas, Taylor C. 2007. "Conceptualizing Continuity and Change: The Composite-Standard Model of Path Dependence", *Journal of Theoretical Politics*, 19 (1): 33–54. doi: 10.1177/0951629807071016
- Buković, Nikola. 2016. „Perspektiva ključnih dionika o provedbi građanskog odgoja i obrazovanja: kvalitativna analiza”. U ur. Pažur, Monika. *Rekonstrukcija građanskog odgoja i obrazovanja u Hrvatskoj: koncept, institucije i prakse*. Zagreb: Mreža mladih Hrvatske: 58–76.
- Buković, Nikola. 2018. „Analiza mogućnosti transfera politike iz austrijskog u hrvatski sustav razvoja vještina”. *Suvremene teme*, 9 (1): 97–118; <https://hrcak.srce.hr/203851> (21. 7. 2019).
- Busemeyer, Marius R. and Tramusch, Cristine. 2012. "The Comparative Political Economy of Collective Skill Formation". In ed. Busemeyer, Marius R. and Tramusch, Cristine. *The Political Economy of Collective Skill Formation*. Oxford: Oxford University Press: 3–40.
- Cedefop. 2019. *Apprenticeship review: Croatia. Improving apprenticeships through stronger support and care*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Thematic country reviews; <https://www.cedefop.europa.eu/fr/publications-and-resources/publications/4173> (22. 7. 2019). doi: 10.2801/97707
- Cedefop ReferNet Croatia. 2014. *Apprenticeship-type schemes and structured work-based programmes. Croatia*. Zagreb: Agency for Vocational Education and Training and Adult Education; <http://www.refernet.hr/media/1087/apprenticeship-doc.pdf> (22. 7. 2019).

- Council of Europe. 2017. *Croatia and the European Social Charter*; <https://rm.coe.int/pdf/1680492883> (26. 7. 2019).
- Crnković-Pozaić, Sanja. 2009. *Transition from school to work: internships and first entry to the labour market in Croatia, Working document*. European Training Foundation: Torino; https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/m/C12578310056925BC125766600572DC8_NOTE7XJLM2.pdf (21. 7. 2019).
- Cvijanović, Vladimir and Redžepagić, Denis. 2011. "From political capitalism to clientelist capitalism? The case of Croatia". *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Rijeka*, 29 (2): 355–72.
- Doolan, Karin, Lukić, Natalija and Buković, Nikola. 2016. "The Embodiment of Class in Croatian VET System". *European Journal of Education, Research and Policy*, 51 (3): 345–59. doi: 10.1111/ejed.12183
- Fioretos, Orfeo, Falleti, Tullia G. and Sheingate A. 2013. *Historical Institutionalism in Political Science*; https://noticide.files.wordpress.com/2013/11/tullia-falleti_historical_institutionalism_290513.pdf (22. 7. 2019).
- Gonon, Phillip and Maurer, Markus. 2012. "European Policy Actors as Stakeholders in the Development of the Collective Skill System: The Case of Switzerland". In eds. Busemeyer, Marius R. and Trampusch, Cristine. *The Political Economy of Collective Skill Formation*. Oxford: Oxford University Press: 126–49.
- Graf, Lucas, Lassnigg, Lorenz and Powell, Justin J. W. "Austrian Corporatism and Institutional Change in Relationship between Apprenticeship Training and School-Based VET". In eds. Busemeyer, Marius R. and Trampusch, Cristine. *The Political Economy of Collective Skill Formation*. Oxford: Oxford University Press: 150–78.
- Greiner, Wolf-Deitrich. 2004. "European vocational training 'systems' – some thoughts on the theoretical context of their historical development". *European Journal of Vocational Training*, 32 (2): 18–25.
- Hall, Peter A. and Soskice, David. 2001. "An Introduction to Varieties of Capitalism". In eds. Hall, Peter A. and Soskice, David. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press: 21–74.
- Herceg, Ivan. 2010. *Povezanost kvalitete izobrazbe za obrtnička zanimanja i zaposljivosti (No. 70669)*; www.hok.hr/obrazovanje/projekti/povezanost_kvalitete_strukovne_izobrazbe_za_obrtnicka_zanimanja_i_zaposljivosti (21. 7. 2019).
- HOK. 2019. *Najavljenim izmjenama Zakona o obrtu Vlade RH posebno se utječe na područje strukovnog obrazovanja*; https://www.hok.hr/press/objave_za_medijske/najavljenim_izmjenama_zakona_o_obrtu_vlade_rh_posebno_se_utjece_na_podrucje_strukovnog_obrazovanja (27. 10. 2019).
- Hrvatski sabor. 1991. „Zakon o usmjerenom obrazovanju (pročišćeni tekst)”. *Narodne novine*, br. 11/1991.
- Hrvatski sabor. 1992. „Zakon o srednjem školstvu”. *Narodne novine*, br. 19/1992.

- Hrvatski sabor. 1993. „Zakon o obrtu”. *Narodne novine*, br. 77/1993.
- Hrvatski sabor. 1996. „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o obrtu”. *Narodne novine*, br. 90/1996.
- Hrvatski sabor. 2001a. „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o obrtu”. *Narodne novine*, br. 64/2001.
- Hrvatski sabor. 2001b. „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o srednjem školstvu”. *Narodne novine*, br. 59/2001.
- Hrvatski sabor. 2008. „Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi”. *Narodne novine*, br. 87/2008.
- Hrvatski sabor. 2009. „Zakon o strukovnom obrazovanju”. *Narodne novine*, br. 30/2009.
- Hrvatski sabor. 2012. „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi”. *Narodne novine*, br. 86/2012.
- Hrvatski sabor. 2013a. „Zakon o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru”. *Narodne novine*, br. 22/2013.
- Hrvatski sabor. 2013b. „Zakon o obrtu”. *Narodne novine*, br. 143/2013.
- Hrvatski sabor. 2014. „Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije”. *Narodne novine*, br. 124/2014.
- Hrvatski sabor. 2018. „Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o strukovnom obrazovanju”. *Narodne novine*, br. 25/2018.
- Jokić, Boris and Ristić Dedić, Zrinka 2014. *Postati student u Hrvatskoj*. Zagreb: Agencija za znanost i visoko obrazovanje; https://www.studij.hr/public/img/publications/postati-student-u-HR/Postati_student_u_Hrvatskoj.pdf (21. 7. 2019).
- Kogan, Irene. 2008. “Education systems of Central European and Eastern European countries”. In eds. Kogan, Irene, Gebel, Michael and Noelke, Clemens. *Europe enlarged. A handbook of education, labour and welfare regimes in Central and Eastern Europe*. Bristol: The Policy Press, University of Bristol: 7–34.
- Matković, Teo. 2011. *Obrasci tranzicije iz obrazovnog sustava u svijet rada u Hrvatskoj* (Doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet/Studij socijalnog rada. Zagreb; https://bib.irb.hr/datoteka/513185.disertacija_matkovic.pdf (21. 7. 2019).
- Matković, Teo, Buković, Nikola, Doolan, Karin and Lukić, Natalija. 2013. *Destination Uncertain? Trends, Perspectives and Challenges in Strengthening Vocational Education for Social Inclusion and Social Cohesion*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. doi: 10.2816/15401
- Milovanovitch, Mihaylo, Badescu, Mircea and Prina, Manuela. 2018. *Reforms in vocational education and training in ETF partner countries. A cross-country digest of reform implementations and risks*. Torino: European Training Foun-

- ation; <https://www.etf.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/reforms-vocational-education-and-training-etf-partner> (22. 7. 2019). doi: 10.2816/82768
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. 2016. „Pravilnik o uvjetima i načinima nastavka obrazovanja za višu razinu kvalifikacije”. *Narodne novine*, br. 8/2016.
- MZO. 2019. *ŠeR – Školski e-Rudnik*; <https://mzo.hr/hr/ser-skolski-e-rudnik> (21. 7. 2019).
- Nelson, Moira. 2012. “Continued Collectivism: The Role of Self-Management and the Social Democratic Party in Danish Vocational Education and Training”. In eds. Busemeyer, Marius R. and Trampusch, Cristine. *The Political Economy of Collective Skill Formation*. Oxford: Oxford University Press: 179–202.
- Powell, Justin J. W. and Trampusch, Cristine. 2012. “Europeanization and the Varying Responses in Collective Skill Regimes” In eds. Busemeyer, Marius R. and Trampusch, Cristine. *The Political Economy of Collective Skill Formation*. Oxford: Oxford University Press: 284–313.
- Rauner, Felix. 2006. “Berufliche Bildung – die europäische Perspektive”. In eds. Grollmann, Philipp, Spöttl, Georg and Rauner, Felix. *Europäisierung Beruflicher Bildung – eine Gestaltungsaufgabe*. Hamburg: Lit Verlag: 127–53.
- Scharpf, Fritz W. 2000. “Institutions in Comparative Policy Research”. *Comparative Political Studies*, 33 (6–7): 762–90. doi: 10.1177/001041400003300604
- Thatcher, Mark and Coen, David. 2008. “Reshaping European Regulatory Space: An Evolutionary Analysis”. *West European Politics* 31 (4): 806–36. doi: 10.1080/01402380801906114
- Thelen, Kathleen and Busemeyer, Marius R. 2012. “Institutional Change in German Vocational Training. From Collectivism toward Segmentalism”. In eds. Busemeyer, Marius R. and Trampusch, Cristine. *The Political Economy of Collective Skill Formation*. Oxford: Oxford University Press: 68–100.
- Van der Heijden, Jeroen. 2011. “Institutional Layering: A Review of the Use of the Concept”. *Politics*: 2011. 31 (2): 9–18. doi: 10.1111/j.1467-9256.2010.01397.x
- Vlada Republike Hrvatske. 2016. *Program razvoja sustava strukovnog obrazovanja i osposobljavanja 2016–2020*; https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/290916_VRH_Program_16-20.pdf (23. 7. 2019).

PRILOG 1: POPIS KODOVA S DEFINICIJAMA TE
FREKVENCIJAMA KORIŠTENJA

1. Kontrola [4]

Definicija: Kod se odnosi na javne ovlasti pojedinih aktera (državna/ nedržavna tijela) da kontroliraju ključne provedbene aspekte strukovnog obrazovanja.

1.1. Stvaranje, standardizacija, certifikacija [93]

Definicija: Subkod koji se odnosi na široko shvaćene ovlasti pojedinih aktera (državnih/nedržavnih) u pogledu stvaranja, osiguranja ujednačenosti (standardizacije), te dodjele potvrda (certifikata) vezano uz programe u području srednjeg strukovnog obrazovanja.

1.2. Kontrola izvedbe (izvan škole) [31]

Definicija: Subkod koji se odnosi nad ovlast kontrole izvedbe programa, naročito (ali ne isključivo) elemenata koji se odvijaju izvan škole (s obzirom na to da je školski dio izvedbe u pravilu u nadležnosti državnih ministarstava i agencija/izuzetak period samoupravljanja; međutim, u pravilu kodirani i svi elementi koji se odnose na srednje školstvo općenito).

1.3. Stupanj nadzora (mogućnost lokalne prilagodbe) [19]

Definicija: Subkod koji se odnosi na razinu u kojoj direktni provoditelji (škole, druge javne institucije, poslodavci) imaju ovlast odstupanja/prilagodbe nacionalnih programa/kurikuluma.

2. Izvoditelji obrazovanja/obuke [2]

Definicija: Kod koji se odnosi na mjesta izvedbe strukovnih programa.

2.1. Firme (uključujući obrte) [22]

Definicija: Firme kao izvoditelji dijela programa strukovnog obrazovanja. Uključuje i obrte.

2.2. Druge organizacije [13]

Definicija: Ostale organizacije (javne ili privatne) ovlaštene izvoditi dio programa strukovnog obrazovanja.

2.3. Škole [26]

Definicija: Škole kao izvoditelji programa strukovnog obrazovanja.

3. Financiranje izvedbe [1]

Definicija: Odnosi se na izvore financiranja na koje se oslanjaju programi strukovnog obrazovanja.

3.1. Središnja država [11]

Definicija: Subkod koji se odnosi na financiranje izvedbe programa strukovnog obrazovanja od strane ministarstava ili agencija središnje države.

3.2. Županije [6]

Definicija: Subkod koji se odnosi na županijsko financiranje izvedbe programa strukovnog obrazovanja.

3.3. Firme [6]

Definicija: Subkod koji se odnosi na financiranje izvedbe programa strukovnog obrazovanja od strane poslodavaca, bilo kroz direktne uplate polazniku, bilo kroz osiguravanje infrastrukturnih preduvjeta, financiranje rada mentora i slično.

3.4. Učenici/polaznici [5]

Definicija: Subkod koji se odnosi na situacije u kojima dio ili cjelinu izvedbe programa strukovnog obrazovanja moraju financirati učenici, odnosno njihove obitelji.

4. Odnos strukovnog i općeg obrazovanja [0]

Definicija: Kod koji se općenito odnosi na razlike u statusu i atraktivnosti programa općeg i strukovnog obrazovanja među općom populacijom, nastavnicima (stručnim osobljem), te učenicima. U pravilu se tiče institucionalnog okvira i pojedinih mjera koje doprinose stvaranju takvih razlika.

4.1. Pristup strukovnom vs općem [7]

Definicija: Subkod koji se odnosi na kompetitivnost upisa strukovnih u odnosu na općeobrazovne programe.

4.2. Horizontalna prohodnost [12]

Definicija: Subkod koji se odnosi na mogućnosti/aranžmane prelaska/prebacivanja iz pojedinog programa strukovnog obrazovanja u druge strukovne ili opće programe na istoj razini obrazovanja.

4.3. Vertikalna prohodnost [14]

Definicija: Subkod koji se odnosi na mogućnosti učenika koji završavaju strukovne programe da nastave obrazovanje na tercijarnoj razini.

5. Koordinacija [40]

Definicija: Odnosi se na sve mehanizme koji za cilj imaju osigurati/olakšati usklađeno djelovanje aktera strukovnog obrazovanja.

PRILOG 2: POPIS DOKUMENATA OBUHVAĆENIH ANALIZOM

Zakon o Hrvatskom kvalifikacijskom okviru (NN 22/2013)

Zakon o obrtu

– Zakon o obrtu (NN 77/1993)

– Zakon izmjenama i dopunama Zakona o obrtu (NN 90/1996; 64/2001; 68/2007)

– Zakon o obrtu (NN 143/2013)

Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi

- Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi (87/2008)
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi (NN 86/2009; 92/2010; 90/2011; 16/2012; 86/2012; 94/2013; 152/2014; 7/2017; 68/2018)

Zakon o srednjem školstvu

- Zakon o srednjem školstvu (NN 19/1992)
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o srednjem školstvu (NN 27/1993; 50/1995; 59/2001; 81/2005)
- Zakon o dopunama Zakona o srednjem školstvu (NN 114/2001)

Zakon o strukovnom obrazovanju

- Zakon o strukovnom obrazovanju (NN 30/2009)
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o strukovnom obrazovanju (NN 25/2018)

Zakon o usmjerenom obrazovanju (pročišćeni tekst; NN 11/1991)

Pravilnik o uvjetima i načinima nastavka obrazovanja za višu razinu kvalifikacije (NN 8/2016)

Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije (NN 124/2014)

Strategija razvoja sustava strukovnog obrazovanja u Republici Hrvatskoj 2008–2013.

Program razvoja sustava strukovnog obrazovanja i osposobljavanja 2016–2020.

SUMMARY

INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF CROATIAN VOCATIONAL EDUCATION POLICY

The absence of an adequate theoretical and conceptual framework dictates that any relevant institutional analysis of Croatian vocational education policy requires a separate, tailor-made explanatory model. Consequently, elements of the political economy of skill formation, a broadly acclaimed conceptual framework, were modified for coding all policy documents governing Croatian vocational education system since the country's independence. Results of such qualitative analysis indicate that the existing vocational education system is best described as "statism with elements of partial collectivism in training for crafts"; while the dominant mechanism behind it as "layering without affecting the institutional core". Testing this mechanism could pave the way to a deeper understanding of Croatian vocational education policy; but also, more ambitious comparative research within the context of post-communist societies.

KEYWORDS: education policy, vocational education, skill development, Croatia.

—

OSVRTI, PRIKAZI,
RECENZIJE

—

DARON ACEMOGLU, JAMES A. ROBINSON

ZAŠTO NACIJE PROPADAJU?

Zagreb: MATE, 2017, 558 str.

Prije dvije godine na naš jezik prevedena je knjiga *Zašto nacije propadaju?* Iako je napisana 2012, dosad je već zauzela nezaobilazno mjesto u politekonomskoj literaturi, a posebno literaturi novog institucionalizma.

Autori su dvojica poznatih američkih profesora, ekonomist Daron Acemoglu (1967) s MIT-a i politolog James A. Robinson (1960) s Harvarda, a za ovu knjigu kažu da predstavlja „kulminaciju” petnaest godina duge istraživačke suradnje (str. 487). Ovo i nije teško zaključiti budući da je knjiga dosta opsežna, da ima 486 stranica čistog teksta i da su autori pritom obradili više od tri stotine naslova.

Uđemo li nešto dublje u temu knjige uočljiva su osnovna istraživačka pitanja. Zašto neke nacije propadaju, dok neke uspijevaju? Što to omogućuje održivi rast koji onda dalje uzrokuje razvoj, odnosno koji to čimbenici onemogućuju razvoj određenih nacija? Zbog čega je britanska kolonizacija Sjeverne Amerike rezultirala drugačijim razvojem od španjolske kolonizacije Južne Amerike? Koji su čimbenici omogućili industrijsku revoluciju? I zašto se baš dogodila u Britaniji (str. 450)? Konkretna briga autora je „jasno razgraničiti i čimbenike koji stvaraju i čimbenike koji unazađuju blagostanje, kao i njihova povijesna izvorišta” (str. 451).

Oni presudne uzroke ne traže u kulturi, geografiji, klimi ili stanovništvu. Štoviše, prilično detaljno obrazlažu neke hipoteze koje ciljaju na drugačija objašnjenja, te ih potom anuliraju u korist institucionalnog faktora. „Zemljopisna hipoteza” (str. 52–60) tvrdi da zemljopis ima bitnu ulogu i da su nacije u toplijim dijelovima Zemlje bile siromašnije, što je dalje utjecalo na njihove razvojne potencijale. Acemoglu i Robinson pokazuju da su ta tropska područja bila zapravo bogatija nego recimo područje današnjeg SAD-a, kao i to da su imale izgrađene političke institucije. Druga je „kulturna hipoteza” (str. 60–67), a koju autori anuliraju tvrdnjom da nema nikakvih dokaza da su, na primjer, afričke vrednote sprečavale usvajanje novih tehnologija i praksi, te da obećavajući ekonomski izgledi nisu zbrisani afričkom kulturom, nego kolonijalizmom (str. 63). Ova hipoteza ne može objasniti, kad se poziva na utjecaj hispanске kulture, razlike unutar same Latinske Amerike (str. 67). I treća je „hipoteza neznanja” (str.

67–72) koja brani stav da ekonomisti i tvorci politika ne znaju kako riješiti probleme budući da su slušali krive savjete u prošlosti itd. (str. 68). Ovdje se manje radi o neznanju, a više o povijesnim okolnostima i institucijama.

Stoga knjigu i započinju s gradom Nogalesom koji je podijeljen ogradom tako da se jedan njegov dio nalazi u američkoj saveznoj državi Arizona, a drugi dio u meksičkoj državi Sonori (str. 7–8). Ova podjela za Acemoglu i Robinsona i te kako ima smisla jer na taj način u praksi, u stvarnosti mogu eliminirati sve one uzroke, kako ih oni tumače, koji su zajednički za kretanje oba sistema. Pa je tako stanovništvo jednako, kultura nije previše različita, velika većina stanovnika su potomci kolonizatora, žive u istoj klimi i na istom geografskom položaju. Međutim, ovi dijelovi grada se razlikuju po institucijama i one čine tu drastičnu razliku. Tako autori zaključuju da „različite institucije, stvaraju različite poticaje” i to je ukratko glavni razlog zbog čega je sjeverni dio Nogalesa razvijen, a južni dio nije (str. 9).

U knjizi se navode dvije osnovne vrste institucija, uključive i ekstrakcijske, unutar političkog i ekonomskog konteksta. Tako nastaju uključive političke i ekonomske institucije, te ekstrakcijske političke i ekonomske institucije.

Političke institucije su pravila koja ravnaju poticajima u politici. One određuju na koji način se država odabire i koji dio državnih vlasti ima pravo učiniti što. S jedne strane, određuju tko ima moć u društvu i u kojem cilju tu moć može upotrijebiti (str. 84), a, s druge, određuju i sposobnost građana da nadziru političare i utječu na način na koji se ponašaju (str. 45, 78).

Ekonomske institucije su pravila koja utječu na to kako ekonomija funkcionira, ali i oblikuju poticaje: poticaje za obrazovanjem, za štednjom i ulaganjem, za inoviranjem i usvajanjem novih tehnologija (str. 45, 78).

Uključive političke institucije su institucije koje su dovoljno centralizirane i pluralističke. Izostanak jednog od ta dva uvjeta označava ekstrakcijske političke institucije (str. 85).

Uključive ekonomske institucije su one koje omogućuju i potiču sudjelovanje velikog broja ljudi u ekonomskim aktivnostima. Podrazumijevaju sigurno privatno vlasništvo, nepristrani pravni sustav, pružanje javnih usluga (radi ravnopravne utakmice), a moraju omogućiti ulazak novih poslovnih subjekata, kao i dopustiti ljudima da odaberu svoje karijere (str. 79).

Logičkom operacijom, autori one institucije koje imaju „posve suprotna svojstva od uključivih” zovu ekstrakcijskim institucijama. Te su konstruirane da izvlače dohotke i zdravlje od jednog podskupa društva kako bi priskrbile korist drugom podskupu (str. 81).

Nakon definiranja pojmova, autori razrađuju interakcijske procese. Prvi je proces u kojem uključive ekonomske institucije stimuliraju uključive političke institucije koje onda djeluju povratno, ali dodatno razvijaju inkluzivne političke institucije. Također, uključive ekonomske institucije izgrađene su na temeljima koje su postavile uključive političke institucije, a rezultat je situacija u kojoj oni koji nadziru političku moć istu ne mogu tek jednostavno upotrijebiti da ustroje ekstrakcijske ekonomske institucije u vlastitu korist, dok uključive ekonomske institucije s ravnopravnom preraspodjelom sredstava osiguravaju ustrajnost inkluzivnih političkih institucija (str. 87). Presudan je i utjecaj slobodnih medija koji su nužni jer „često pružaju informacije o prijetnjama protiv uključivih institucija, te mobiliziraju suprotstavljanje takvim prijetnjama” (str. 353).

Ovaj proces dodatno je obrađen kao „čarobni krug” (str. 325–326) i ilustriran zanimljivim primjerom situacije u kojoj je američki predsjednik Roosevelt pokušao „ekipirati” Vrhovni sud radi političkih ciljeva (str. 343–351). Pokušaj nije uspio upravo zbog djelovanja čarobnog kruga.

Drugi proces institucionalne interakcije jest onaj u kojem ekstrakcijske ekonomske institucije „prirodno prate” ekstrakcijske političke institucije. Postoji i povratna sprega, pa političke institucije omogućuju elitama nadzor na političkom silom da odaberu ekonomske institucije gotovo bez ograničenja ili protuteže. Te ekonomske institucije zauzvrat obogaćuju iste elite, a njihovo bogatstvo i moć omogućuju im da konsolidiraju svoju političku vlast i dominaciju (str. 86). Radi se o „začaranom krugu” (str. 363–364).

Teorija u knjizi nije potpuna bez tri izuzetno važna pojma na koja se Acemoglu i Robinson kontinuirano referiraju: ključne prekretnice (*critical junctures*), institucionalno klizanje (*institutional drift*) i kreativna destrukcija (Schumpeter).

Ovime se unosi koncept dinamike kretanja različitih društava u povijesti. Dakle, male institucionalne promjene (str. 126) koje nastaju zbog različitih okolnosti, kako vrijeme prolazi, sve više udaljavaju zemlje 'nositeljice' tih institucija, jedne od drugih, da bi nastankom ključne prekretnice („glavni događaj ili skupina isprepletenih čimbenika koji remete postojeću ekonomsku ili političku ravnotežu u društvu” i koji se ne može predvidjeti (str. 107)) ove sitne promjene 'eksplodirale' i uzrokovale daleko veće institucionalne promjene, te presudno razvile/učvrstile bilo inkluzivne bilo ekstrakcijske institucije, ali i još više razdvojile zemlje s različitim institucijama.

Neke od ključnih prekretnica koje autori u knjizi navode jesu Crna kuga (str. 107), otkriće Amerika (str. 123), Slavna revolucija (str. 108–110 i str. 222), Francuska revolucija (str. 222), te smrt Mao Ce-Tunga (str. 113).

Kompleksnost analize se razvija kako autori razmatraju utjecaj navedenih procesa na rast. Autori su izričiti: „rast ostvaren ekstrakcijskim insti-

tucijama nije održiv. Samom svojom prirodom, ekstrakcijske institucije ne njeguju kreativnu destrukciju i dovode u najboljem slučaju samo do ograničene količine tehnološkog napretka. Rast koji one potiču može tek ograničeno vrijeme trajati” (str. 159). Dakle, održiv rast, koji potiče kreativnu destrukciju, odnosno tehnološki razvoj i promjene – moguć je samo uz inkluzivne institucije.

Inače, ova knjiga sadrži mnoge zanimljive podatke iz političke, ali ponajviše iz ekonomske povijesti. U tom smislu, čitatelji iz nje mogu dosta toga korisnog pročitati. Možda i važnije, knjiga je pisana relativno čitko pa će ekonomisti ili politolozi puno lakše razumjeti izloženi sistem. S druge strane, knjiga sadrži i određene postavke zbog kojih je nemoguće izbjeći kraći kritički osvrt.

Početna točka autora kod analize Nogalesa, pri čemu kao *differentiu specificu* razvoja vide različite institucije – u istraživačkom smislu može biti problematična. Ograda je u njihovom modelu egzogena varijabla, a zapravo ne bi smjela biti. Naime, ograda može biti neutralna u geografskom smislu (dijeli cjelinu na sjever i jug), no u ekonomskom, vojno-sigurnosnom, političkom, urbanističkom smislu – ona uopće nije neutralna. Drugim riječima, ograda utjelovljuje odnos SAD prema Meksiku, odnos agresivne kapitalističke sile prema slabijoj, ali napućenoj kapitalističkoj zemlji. Autori doduše konstatiraju kako je bit u institucijama, odnosno u sigurnosti privatnog vlasništva, pružanju javnih usluga, pluralističkim institucijama, ali ne idu dalje od toga. Promiče im činjenica da odnos SAD i Meksika u ovim okolnostima uvelike jest *zero-sum game*. Zato treba postaviti pitanje što je Meksiko sve izgubio da bi SAD dobio i obrnuto.

Očigledno, ključna poruka knjige je da zemlje s uključivim institucijama ostvaruju ili će ostvariti razvoj, dok one koje imaju ekstrakcijske institucije taj razvoj (dugoročno) ne mogu realizirati. Ponovimo, osnova tih ekstrakcijskih institucija jest „elita koja oblikuje ekonomske institucije kako bi se obogatila i produljila u beskonačnost svoju moć nauštrb najširih slojeva ljudi u društvu” (str. 420). Tu se onda krije i odgovor na to kako izmijeniti 'bolesnu' sliku neke zemlje – umjesto ekstrakcijskih institucija moraju doći uključive institucije. Međutim, autori ne istražuju totalitet pa se zadovoljavaju s redosljedom analize: zemlja je siromašna zato jer ima ekstrakcijske institucije i da bi se razvila mora ih zamijeniti. Kako će to učiniti? Tako što će ukloniti one osobine koje ekstrakcijske institucije čine ekstrakcijskim, odnosno tako što će ove institucije zamijeniti.

Naime, autori nam ne otkrivaju kako danas zaista neka zemlja to može učiniti jer im promiče da razvoj siromašnih zemalja pretpostavlja početnu borbu upravo protiv interesnih sfera razvijenih zemalja. Možda je to jedan od razloga što autori analizirajući Kongo (str. 88–89, str. 93–97) uopće ne spominju slučaj Patricea Lumumbe. Prvi izabrani legitimni premijer u toj

afričkoj državi koji je politički djelovao baš u ime demokratskog razvoja svoje zemlje – biva ubijen s najbližim suradnicima u komplotu razvijenih zemalja i domaće elite, čiji predstavnik kasnije postaje diktator razvijajući upravo ekstrakcijske institucije. Taj primjer povlači pitanje koje autori ne obrađuju: što sve podrazumijeva sigurnost privatnog vlasništva belgijskog rudnika koju jamče ekstrakcijske institucije *kolonije* Kongo, za razliku od moguće ugroze od strane uključivih institucija *republike* Kongo legitimirane od strane većine njenog stanovništva?

Primjer je zanimljiviji jer autori zaista obrađuju ekonomsku povijest i čitatelja informiraju o razornim učincima kolonizacije, tako da nemaju dilemu – razvojni potencijal dobrog dijela zemalja uništiti su njihovi kolonizatori. Tu ima razlike, pa autori, između ostalog, prikazuju britansku i španjolsku kolonizaciju Amerike, te nizozemsku kolonizaciju jugoistočne Azije (str. 263). Dok Britanci postepeno razvijaju uključive institucije, Španjolci i Nizozemci preuzimaju u dobroj mjeri tamošnje već uspostavljene ekstrakcijske institucije i jačaju ih radi daljnjeg izvlačenja bogatstva. U tom kontekstu, bilo bi zanimljivo pročitati analizu perioda nakon dekolonizacije kubanskog otoka i američke intervencije pa sve do revolucije 1959, a sve u kontekstu odnosa ekstrakcijskih institucija i sigurnosti privatnog vlasništva. Čini nam se da u knjizi nedostaje analiza i američke uloge u razvoju ekstrakcijskih institucija u svijetu.

Jedan od nedorečenih momenata knjige je također da autori ne dijele revolucije prema njihovom impaktu na društvo u cjelini, nego na to mijenjaju li institucije ili ne. To je u skladu s njihovom osnovnom tezom, ali u nekim slučajevima takva divizija zamagljuje sliku. Čini nam se stoga plodonosnijim napraviti razliku između socijalne i političke revolucije. Iz razloga što socijalnom revolucijom društvo raskida s prethodnim ekonomskim sistemom (i načinom života), oslobađa potencijal i energiju novog sistema, dok političkom revolucijom zamjenjuje jednu elitu drugom, ali na bazi istih društveno-ekonomskih struktura. U tom smislu, Slavna revolucija i Francuska revolucija (str. 383) jesu bile socijalne revolucije, dok revolucije većine afričkih kolonija to ipak nisu.

One su doživjele smjenu elita i promjene, ali unutar kapitalističkih struktura, pa to nije jamčilo ostvarenje razvojnog potencijala tih zemalja. Zato pitanje odnosa ekstrakcijskih i uključivih institucija poprima još kompleksniju formu jer dekolonizacija kao političko odvajanje kolonija od matice u 20. stoljeću, unutar suštinski istog ekonomskog sistema, znači nastavak eksploatacije bazirane na profitu, na izvozu sirovina i monokultura. U tom je smislu izgledno da su u mnogim afričkim kolonijama „vođe preuzele vlast i intenzivirale ekstrakciju koju su predvodili europski kolonizatori” (str. 123).

Iako su se stvari možda zakomplicirale dosad, one postaju jasnije kad uočimo da nam Acemoglu i Robinson, govoreći o uključivim institucijama, zapravo ukazuju na institucije kapitalizma i liberalne demokracije. S druge strane, kad govore o ekstrakcijskim institucijama, evidentno misle na one prepreke i ograničenja koja koče slobodniji razvoj kapitalizma i demokracije.

Konačno, projicirajući razvijene (sadašnje) kapitalističke odnose u daljnju prošlost, sve do otkrića obiju Amerika, Acemoglu i Robinson kao da na momente zaboravljaju na temeljnu pretpostavku vlastite analize – historičnost društvenih procesa. Stoga možda i nije netočna opaska Rastka Močnika o tome da je nekad jednostavnije analizirati povijest kapitalizma nego kapitalizam u povijesti. Vrlo se lako taj nedostatak autorima može manifestirati u budućnosti tako što, fokusirajući se na sadašnje kapitalističke odnose, oni neće do kraja razaznati nove odnose koji istovremeno nastaju i razvijaju se. Kao što ni u prošlosti istraživači bivših političkih sistema nisu uvidjeli pojavu novih, kapitalističkih odnosa, sve dok nije bilo prekasno.

Dimitrije Birač

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

